EDİRNE ve BALKANLAR'DA

TASAVVUFÎ HAYAT

–Müesseseler-Şahsiyetler ve Eserleri–

(Hasan Sezâî-yi Gülşenî ve Gülşenîlik)

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
وقف دراسات العلوم الاسلامية
THE FOUNDATION FOR RESEARCH IN ISLAMIC SCIENCES

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 33
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 104
Trakya Üniversitesi Yayınları: 286

ISBN : 978-975-374-336-5

Kitabın Adı
EDİRNE ve BALKANLAR'DA
TASAVVUFÎ HAYAT
–Müesseseler-Şahsiyetler ve Eserleri–
(Hasan Sezâî-yi Gülşenî ve Gülşenîlik)

Editörler
Nurullah KOLTAŞ, Abdullah Taha İMAMOĞLU,
İlir RRUGA, Bilal RAŞİDOĞLU, Ömer Faruk KAHVE
Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Sayfa tertibi
İsmail KURT
İslâmî İlimler Araştırma Vakfı

1. Basım
Aralık 2022 / 500 adet basılmıştır

Baskı, Cilt
Trakya Üniversitesi Matbaası
Edirne Teknik Bilimler MYO – Sarayiçi Yerleşkesi / Edirne
Sertifika No: 27408
.

İKİNCİ BÖLÜM
TASAVVUF'UN FIKIH ve HADİS İLİMLERİYLE İRTİBATI

VAHDET-İ VÜCÛD DÜŞÜNCESİNE DAYANAN BIR HİKMET-İ TEŞRİ' ESERİ: ABDULLAH BOSNEVÎ'NIN *LÜBBÜ'L-LÜB FÎ BEYÂNİ'L-EKLİ VE'Ş-ŞÜRB* İSİMLİ RİSALESİ (TAHKİK VE TANITIM)

Emine Nurefşan DİNÇ*

Giriş

Bu çalışmanın konusunu *Fusûsü'l-Hikem* şarihi olarak meşhur olan Abdullah b. Muhammed Bosnevî'nin *Lübbü'l-lüb fî beyâni'l-ekli ve'ş-şürb*[1] isimli risalesi teşkil etmektedir. Bosnevî, bu risâlesinde A'raf sûresi 31. âyetinin "Yiyiniz ve içiniz, ancak isrâf etmeyiniz." kısmını tefsir etmiştir.

17. yüzyılda yaşamış olan Abdullah Bosnevî vahdet-i vücud düşüncesini temsil eden en önemli mutasavvıflardan biri olarak kabul edilmektedir.[2] Tam adı Abdullah Abdi b. Muhammed el-Bosnevî er-Rûmî el-Bayramî'dir. 992/1584 yılında Bosna'da doğan Bosnevî, bu şehirde başladığı tahsiline dönemin ilim ve kültür merkezi olan İstanbul'da devam etmiştir. Bosnevî, İstanbul'daki eğitimini tamamladıktan sonra devrinin diğer bir ilim ve kültür merkezi olan Bursa'ya giderek orada Bayramî Melamîleri'nin önde gelen isimlerinden Hasan Kabâdûz'a (v. 1010/1601) intisap etmiş, seyr-i sülûkunu burada tamamlamıştır. Mısır'a ve Hicaz'a giden Bosnevî bu bölgelerde Melâmîliğin tanınıp yayılmasında etkili olmuştur. Hicaz'da hac farîzasını yerine getirdikten sonra Şam'a gitmiş, bir süre Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (v. 638/1240) kabri yanında münzevî bir hayat sürmüştür. Daha sonra Konya'ya gelip yerleşmiş, 1054/1644'te vefat etmiştir. Vasiyeti gereğince görüş ve düşüncelerinden etkilenmiş olduğu, vahdet-i vücud

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, orcid: 0000-0002-5381-7386

[1] *Hediyyetü'l-ârifîn*'de Bosnevî'nin eserleri sıralanırken *Lübbü'l-lüb fî beyâni'l-ekli ve'ş-şürb* yanında ayrıca "Risâle fî âyet-i "külû veşrabû" isimli bir eser daha zikredilmiştir. Muhtemelen zühul eseri olarak bu risale farklı bir eser zannedilmiştir. (İsmâ'îl b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (İstanbul: Matbaatu Vekâletü'l-meârif, 1951), 1/476-477); Aşağıda temas edileceği üzere risalenin tespit edilen iki nüshasından birinde eser ismi "Külû veşrabû Âyetinin Tefsiri" olarak kaydedilmiştir. Ancak eserin müellif nüshasındaki ismi *Lübbü'l-lüb fî beyâni'l-ekli ve'ş-şürb* olarak kaydedildiği için bu çalışmada da bu isim tercih edilmiştir.

[2] İlhami Çiftçi, *Abdullah Bosnevî'nin Fusûs Şerhi Mukaddimesinde İbn-i Arabî Düşüncesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 100.

düşüncesinin önemli temsilcilerinden Sadreddin Konevî'nin (v. 673/1274) kabrinin yanına defnedilmiştir.[3]

Abdullah Bosnevî'nin farklı hacimlerde atmış civarında eseri bulunmaktadır. Türkçe, Farsça ve Arapça olarak yazdığı bu eserlerin en meşhuru *Fusûsü'l-hikem*'e yazmış olduğu şerhtir. Eserlerinin yirmi sekiz kadarı âyet ya da sure tefsiri mahiyetindedir.[4] *Lübbü'l-lüb fî beyâni'l-ekli ve'ş-şürb* de vahdet-i vücut düşüncesine dayanarak tasavvufî neşve ile yazdığı bu eserlerden biridir. Bu çalışmada bu risalenin tahkikli neşri ile muhteva tanıtımı yapılmıştır.

Abdullah Bosnevî'nin Arapça olarak kaleme aldığı *Lübbü'l-lüb fî beyâni'l-ekli ve'ş-şürb* isimli eserinin iki nüshası tespit edilmiştir. Nüshalardan biri Süleymaniye Kütüphane-sinde Carullah Efendi koleksiyonunda 2129 numarasıyla kayıtlı bulunan yazmanın 80 ve 83. varakları arasında yer almaktadır. Mecmuanın başında bulunan "bi-hatti'l-müellif, şârih-i fusûs, fâzıl ve kâmil, ârif ve vâsıl Abdi Efendi" kaydından, nestalik ile yazılmış bu nüshanın müellif hattı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüshanın ferağ kaydında tarih 1033 senesi Muharrem ayının başları (Ekim 1623) olarak belirtilmiştir. Eserin bir diğer nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesinde Hacı Mahmut Efendi koleksiyonunda yer alan 2040 numaralı mahtûtun 40-48. varakları arasındadır. Nesih ile yazılmış bu nüsha kütüphane kayıtlarında *Külû ve'şrabû Âyetinin Tefsiri* ismi ile bulunmaktadır. Ferağ kaydında risalenin yazımının tamamlandığı tarih 1316 olarak gösterilmiştir. Hacı Mahmut Efendi koleksiyonundaki bu nüshada müellif ismi zikredilmemiştir. Bu çalışmada tavsif edilen bu iki nüsha esas alınarak risalenin tahkikli neşri gerçekleştirilmiş, tahkikte tercih yöntemi izlenmiştir. Varak numaraları her iki nüshadan da gösterilmiştir. Dipnotlarda nüsha farklılıkları kaydedilirken Süleymâniye Kütüphanesi Cârullah Efendi koleksiyonunda bulunan nüsha "ج", Hacı Mahmut Efendi koleksiyonunda yer alan nüsha ise "م" harfi ile gösterilmiştir. Tahkikli metin içinde varak numaraları gösterilirken ve çalışmadaki dipnotlar düzenlenirken Cârullah Efendi koleksiyonunda 2129 numaralı nüsha esas alınmıştır.

---

[3] Abdullah Bosnevî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa b. Abdillah Kâtip Çelebi el-Kustantinî el-Meşhûr bi-Hacı Halîfe ev el-Hâc Halîfe, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdâd: Dâru ihyâi'-türâsi'l-'arabî, 1941), 2/1718; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/476; Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, "Fusus Şarihi Abdullah Bosnevi", *Osmanlı Müellifleri* (Yayına hazırlayan: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), (İstanbul: Meral Yayınevi), 60; Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımeşkî, *el-A'lâm* (Dâru'l-'ilm, 2002), 4/101-102; Muhammed el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer* (Mısır: yy., 1284), 3/86; Mustafa Kara, "Abdullah Bosnevî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, 1/87; Abdullah Kartal, "Bursa'da Bir Melâmî: Abdullah Bosnevî, Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/6 (1994), 297-299.

[4] Abdullah Bosnevî'nin eserleri hakkında bilgi almak için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/722, 2/1718, 2050; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/476-477; Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, "Fusus Şarihi Abdullah Bosnevi", 60-62; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/ 101; Kartal, "Bursa'da Bir Melâmî: Abdullah Bosnevî, Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi, 299-303.

Lübbü'l-lüb fî beyâni'l-ekli ve'ş-şürb'de müellif A'râf suresinin 31. âyetindeki "Yiyiniz ve içiniz, ancak israf etmeyiniz." kısmını vahdet-i vücud düşüncesi üzerine temellendirerek tefsir etmiştir.

Abdullah Bosnevî'nin tefsir risâlelerine ilişkin makale yazmış olan Mehmet Akif Alpaydın ve Hidayet Aydar çalışmalarında, *Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb*'ü de zikretmişlerdir. Aydar, Bosnevî'nin tefsir risaleleri hakkında genel bir değerlendirme yaparak bu tefsirleri işârî tefsir olarak nitelendirmenin mümkün olduğunu belirtmiş, bununla birlikte âyet ve hadisle desteklenen yorumlar ile aklî yorumları da ihtiva etmeleri sebebiyle bu eserlerin dirâyet tefsiri kategorisinde de değerlendirilebileceğini bildirmiştir.[5] Alpaydın ise bizzat bu risaleyi söz konusu ederek eseri A'râf suresinin 31. âyetinin işârî yönden tefsiri olarak nitelendirmiştir.[6] Abdullah Bosnevî'nin *Nas Yorumculuğu Hal'u'n-Na'leyn fi'l-Vüsûl ilâ Hazreti'l-Cem'ayn Örneği* isimli makalesinde Ercan Alkan da Bosnevî'nin yorum anlayışının işârî yorum geleneğine dahil olduğunu ifade etmiş, Abdullah Bosnevî'nin yaptığı yorum faaliyetinin İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî tarafından benimsenen yorum geleneğine bağlı bulunduğunu belirtmiştir. Alkan, İslâm düşüncesinin genel itibariyle bir tevil geleneği olduğunu söylemenin mümkün olduğunu vurgulamış, fakihler ve kelamcılar gibi sûfilerin de doktrinlerini büyük oranda yorum geleneğinin imkanları çerçevesinde geliştirdiklerini ve genel olarak işârî yorum yöntemini kullandıklarını ifade etmiştir. Alkan'ın bildirdiğine göre İbnü'l-Arabî öncesine kadar sûfîler sünnî fıkıh ve kelam geleneğinin yorumlarını asıl kabul ederken İbnü'l-Arabî ile birlikte daha önce ikincil anlam düzeyinde görülen yorumlar birincil anlam düzeyine çıkmıştır. Özetle sûfî yorum geleneğinde bilhassa İbnü'l-Arabî bir dönüm noktası teşkil etmektedir ve İbnü'l-Arabî ile birlikte sûfîler, oluşturdukları literatürde öncelikli olarak lafzın veya ibarenin ötesindeki manayı bulup çıkarma amacı gütmüşledir.[7]

Lübbü'l-lüb fî beyâni'l-ekli ve'ş-şürb'de de müellif ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ emrini ve ﴿وَلَا تُسْرِفُوا﴾ nehyini tefsirlerde âyetin sebeb-i nüzûlüne ve yorumuna ilişkin izahların, fıkıh kitaplarında âyetin hükmüne dair açıklamaların ötesinde vahdet-i vücûd anlayışına dayanan varlık anlayışı ile bağlantılı olarak küllî bir bakış açısıyla yorumlamış, bilhassa verâ ehlini söz konusu ederek bu âyetteki emir ve nehyin hükmünü açıklamıştır. Hükmün vaz ediliş sebebine ve hikmetlerine ilişkin ayrıntılı izahlar yapmıştır. Bu açıdan bakıldığında bu risalenin hikmet-i teşrî'e dair bir eser olarak değerlendirilmesi mümkündür. Literatürde dinî hükümlerin hikmetlerinden bahseden müstakil eserler de yazılmış olmakla birlikte bu hususa dair açıklamalar daha ziyade fıkıh kitaplarında, bilhassa şerhlerde ele alınmıştır.

---

[5] Hidayet Aydar, "Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2018), 93.
[6] Mehmet Akif Alpaydın, "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risaleleri ve Türkçe Âdiyat Sûresi Tefsiri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, (2017), 372.
[7] Ercan Alkan, "Abdullah Bosnevî'nin Nas Yorumculuğu: Hal'u'n-Na'leyn fi'l-Vüsûl ilâ Hazreti'l-Cem'ayn Örneği-Metin, Tercüme, Değerlendirme", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf* (İstanbul: İsar Yayınları, 2018), 527-530. (527-576)

Dinî hükümlerin derin bir anlayışla kavranabilmesi ve yüksek bir şuurla tatbik edilebilmesi açısından hikmet-i teşrîʻ ilminin özel bir ehemmiyeti bulunmaktadır.[8] Bu konu ile alakalı olarak İzmirli İsmail Hakkı Bey (v. 1946) şu ifadeleri sarf etmiştir: "İlâhî hükümlerin hikmeti ancak bu ilimle bilinir. Hükümlerin güzellikleri ve sebepleri, emir ve nehiylerin, mükafat ve cezaların sebepleri meşrûiyyet yönleri ancak bu ilim ile öğrenilir. Bu ilim sayesinde taat erbabı basiret üzere amel eder, apaçık mucizeler tezâhür eder, zihinler dinçleşir, düğümler çözülür, şüpheler ortadan kalkar, akıl ve naklin birbirine uygunluğu açığa çıkar, mümin mutlu, inkârcı ise hayran olur, inkârcıların fesat tohumları imha edilir ve dinsizlerin dayanakları yıkılmış olur."[9] Ömer Nasuhi Bilmen'in (v. 1971) şu ifadeleri de bu ilmin imkân ve sınırlarını göstermesi açısından önemlidir: "İslâm dini, ilahî dinlerin sonu ve hepsinin tamamlayıcısıdır. O halde Müslümanlıktaki dînî hükümlerin, emirlerin, nehiylerin hikmetten hâlî olmayacağı pek açıktır. Bundan dolayı birçok şerʻî hükmün hikmetlerini araştırmak câiz, bu alanda filozofça görüşler serdedilmesi kabildir."[10]

Klasik literatürde hikmet-i teşrîʻ kavramı yanında bu kavrama yakın makāsıdu'ş-şerîʻa, esrâru'ş-şerîʻa, esrâru'd-dîn gibi kavramlar da kullanılmıştır.[11] "Dârülfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşrîʻ ve Bir Metin" isimli bir makale kaleme almış olan Abdullah Kahraman'ın ifadesi ile "Bu kavramlardan makasıdu'ş-şerîʻa, dinin genel hükümlerinden bahsederken, hikmet-i teşrî' ve esrâru'ş-şerîʻa daha ziyade teker teker hükümlerin hikmet ve esrarını ele alır." Kahraman'ın ifade ettiğine göre fakihler daha çok hikmet kavramını kullanırken sûfîler daha ziyade esrâr kavramını tercih etmişlerdir.[12] Vahdet-i vücûd düşüncesinin mühim bir temsilcisi olan Bosnevî de *Lübbü'l-lüb fî beyâni'l-ekli ve'ş-şürb*'de ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾emri ile ﴿وَلَا تُسْرِفُوا﴾ nehyinin sır ve hikmetlerini tasavvufî bakış açısıyla ele almıştır.

Bu çalışmada öncelikle tefsir kitaplarında âyetin sebeb-i nüzulüne ilişkin verilen bilgilere temas edilecek ve Cessâs (v. 370/981) ile Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin (v. 543/1148) *Ahkâmu'l-Kur'an* isimli eserleri ile fıkıh kitaplarından Aʻrâf sûresi 31. âyetin hükmüne dair açıklamalar nakledilecektir. Sonraki kısımda ise Bosnevî'nin risalesi tanıtılacak ve âyetle alakalı yorumları ele alınacaktır.

---

[8] Nizamettin Karataş, *Kadı Burhâneddin'in İksîru's-seâdât fî-Esrâri'l-İbâdât Adlı Eserinin Tahkiki ve İslam Hukuku Açısından Tahlili* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 1-5, 159.

[9] İzmirli İsmail Hakkı, *Hikmet-i Teşrîʻ* (İstanbul: Sırat-ı Müstakîm Matbaası, 1328), 4-5.

[10] Bilmen, Ö. Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatu'l-müfessirîn* (İstanbul: Bilmen yayınları, 1973), 1/122.

[11] Karataş, Kadı Burhâneddin'in İksîru's-seâdât fî-Esrâri'l-İbâdât Adlı Eserinin Tahkiki ve İslam Hukuku Açısından Tahlili, 3.

[12] Kahraman, Abdullah, "Dârülfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşrîʻ ve Bir Metin", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 15 (2010), 348.

1. Tefsirlerde ve Fıkıh Kitaplarında Yeme İçmenin Şer'î Hükmüne ve İsrafın Ölçüsüne Dair Açıklamalar

A'râf sûresi 31. Âyette

﴿يَا بَنِي اٰدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوآ إِنَّهُ لَا يُحِبُ الْمُسْرِفِينَ﴾

"*Ey Ademoğulları! Her mescide güzel elbiselerinizi giyinerek gidin; yiyin için fakat israf etmeyin, çünkü Allah müsrifleri sevmez*."[13] buyurulmuştur.

Bu âyetin sebeb-i nüzulü, sahabe ve tâbiînden bu âyetle alakalı rivayetleri aktaran Taberî[14] (v. 310/923), Hâzin[15] (v. 741/1341), Zemahşerî (v. 538/1144)[16] ve Fahreddin er-Râzî'nin[17] (v. 606/1210) izahlarından anlaşıldığına göre Câhiliye devrinde müşriklerin Kâbe'yi elbisesiz olarak tavaf etmeleri, hac mevsiminde kestikleri kurbanın etini ve yağını yememeleri, yedikleri yiyeceklerden de çok az miktarda yemeleridir. Allahu Teâlâ onların bu adetlerini reddetmek üzere bu âyeti göndermiştir.[18] Bu tefsirlerde israfın nasıl anlaşılacağına dair rivayetler de aktarılmış, lüzumundan ya da doyduktan sonra fazla yenilmesi, yeme ve içmede Allah'ın helal kıldıklarını haram, haram kıldıkların helal kılmak suretiyle aşırı gidilmesi, bahîra[19] ve saibenin[20] haram kabul edilmesi gibi kaviller zikredilmiştir.[21] Son dönem âlimlerinden Ömer Nasûhî Bilmen tefsirinde bu âyeti, sebeb-i nüzulü ile bağlantılı olarak şu ifadelerle tefsir etmiştir: "Siz ey Müslümanlar böyle yapmakla mükellef değilsiniz, bu nimetlerin kadrini biliniz. Haram olanları helal, helal olanları haram saymayınız. Yiyip içmekte ifrata da düşmeyiniz."[22]

---

[13] Kur'an-ı Kerim Meali, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-A'raf, 7/31.

[14] Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî (el-Kahire: Dâru hecr li'tıbâ'a ve'n-neşr, 1422/2001), 10/149-156.

[15] Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer eş-Şîhî el-Hâzin, Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl, tashih: Muhammed Ali Şahin (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1415), 2/194-196.

[16] Cârullâh Ebu'l-Kāsım Mahmûd b. 'Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakāiki ğavâmizi'-Tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, 1407), 2/100.

[17] Fahruddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Huseyn et-Teymî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb = et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrût: Dâru İhyâi't-turâs el-'Arabî, 1420), 14/228-230.

[18] Mehmed Vehbi, *Hülâsatu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (İstanbul: Üçdal Neşriyat), 4/1612.

[19] Gerek bahîre gerek sâibe Cahiliye Dönemi Araplarının ilahlarına adak olarak sundukları hayvanlarla alakalı kavramlardır. Bahîre, Câhiliye Arapları tarafından kulakları yarılarak sütünün içilmesi, sırtına binilmesi ve yük yüklenmesi haram sayılan dişi develere verilen isimdir. İshak Yazıcı, "Bahîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/487.

[20] Câhiliye Araplarının hastalıktan şifa bulmak, uzun bir yolculuktan selâmetle dönmek, savaşta galip gelmek amacıyla veya bir nimete şükretmek niyetiyle ilâhları ve putları için salıverdikleri develere sâibe adını verirlerdi. Muhammed Aruçi, "Sâibe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/542-543.

[21] Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 10/155-156; Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/230.

[22] Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi), 2/1011.

Hâzin (v. 741/1341) tefsirinde âyetin hikmetlerinden de bahsetmiş, Ali b. el-Huseyn b. Vâkıd'ın (v. 211/826 [?]) Allah'ın A'râf suresinin 31. âyetinin yarısında tıbbı cem ettiğine dair kavlini nakletmiştir.[23]

Tefsirlerde ve fıkıh kitaplarında, âyette geçen "Yiyiniz ve içiniz." emirleri ile "İsraf etmeyiniz." nehyinin delalet ettiği hüküm konusu üzerinde durulmuştur. Fahreddin er-Râzî âyetin zahirinin yeme ve içmenin mubah olduğuna delalet ettiğini, ancak bazı durumlarda yeme ve içmenin vacip olabildiğini bildirmiştir.[24] Hanefî fakih Cessâs'ın *Ahkâmu'l-Kur'an* isimli eserindeki izahına göre "Yiyiniz ve içiniz." emirleri ile "İsraf etmeyiniz." nehyi, israf etmeksizin yiyip içmenin vücûbuna delalet etmektedir. Bu emirle bazı durumlarda ibâha bazı durumlarda ise vücûb kastedilmektedir. Yeme ve içmeyi terk etme sebebiyle insanın bedeninin yahut bazı organlarının iflas etmesi yahut zayıflaması suretiyle zarar görmesi endişesinin bulunduğu durumda, bu endişenin zail olacağı miktarda yeme ve içme vaciptir. Âyetin zahiri, bunun dışında israf söz konusu olmaksızın yeme ve içmenin câiz olmasını gerektirmektedir. İsraf ise kimi durumda helalden harama sapmakla kimi zaman ise yeme ve içmede haddi aşmakla olabilmektedir.[25] Mâlikî müfessir ve fakih Ebû Bekr İbnü'l-Arabî ise *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli tefsirinde "israftan nehy"i "helali aşıp harama gitmekten nehiy" olarak açıklamıştır. Buradaki nehyin ihtiyaç fazlasından fazla yemeden nehiy olduğuna dair bir kavlin de bulunduğunu bildiren İbnü'l-Arabî, ancak ihtiyaçtan fazlasını yemenin hükmü hususunda ihtilafın mevcut olduğunu, bu şekilde yeme ve içmenin haram olduğunu bildiren kavil gibi mekruh olduğuna dair kavlin de bulunduğunu bildirmiştir. İbnü'l-'Arabî'ye göre ihtiyaçtan fazlasını yemenin mekruh olduğuna dair görüş sahihtir. İbnü'l-Arabî, insanı doyuracak miktarın memleketlere, zamanlara, kişilere göre değiştiğini de bildirmiştir.[26]

Hanefî fakih Serahsî *el-Mebsût*'ta (v. 483/1090) yeme ve içmenin fıkhî hükmü ile alakalı detaylı açıklamalar yapmıştır. Serahsî, nasslardan deliller getirerek yeme içmeyi terk eden kimsenin kendi ölümüne yol açması sebebiyle asi olacağını bildirmiş, bu kimsenin kendini bıçakla öldürmüş gibi kasten öldürmüş kişi mesabesinde bulunacağını ifade etmiştir. Bu sebepten cehennem ona vacip olur. Taata kadir olabilecek kadar güç kazanmaya vesile olacak miktarda yemek ise menduptur, zira taata güç kazanmak da taattır.[27]

---

[23] Ebu'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer eş-Şîhî el-Hâzin, Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl, tsh: Muhammed Ali Şahin (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1415), 2/194.
[24] Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/ 229.
[25] Ahmed b. 'Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs el-Hanefî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrût: Dâru İhyâ't-turâsi'l-'arabî, 1405), 4/207; Ebu'l-Hasen Şemsü'l-eimme 'İmâduddîn 'Ali b. Muhammed b. 'Ali el-Herrâsî et-Taberî eş-Şâfi'î, *Ahkâmu'l-Kur'ân li-Kiyâ el-Herrâsî*, thk. Mûsâ Muhammed 'Ali, 'İzze 'Abdu 'Atiyye (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1405), 3/138.
[26] el-Kādî Muhammed b. 'Abdillah Ebû Bekir b. 'Arabî el-Meğâribî el-İşbilî el-Mâlikî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, ta'lîk. Muhammed 'Abdulkadir 'Âtâ (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1424/2003), 2/310.
[27] Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1414/1993), 30/265-266; Fetâvâ Hindiyye'de de benzer açıklamalar vardır: Yaşamayı temin edecek

Serahsî, zikredilen hükmün hikmetlerine dair açıklamalar da yapmıştır. Bu hususla alakalı izahları özetle şu şekildedir: Bir kimse doyduktan sonra yemeye devam ederse israf söz konusu olur. Zira bu kimse için doyduktan sonra herhangi bir menfaat husule gelmeyecektir. Diğer taraftan bir insanın ihtiyacından fazla olan yiyecek ve içecekte başkasının da hakkı vardır ve ivazlı yahut ivazsız ona ulaştırdığında onun açlığını da gidermiş olacaktır. Bu bakımdan bir kimse ihtiyacından fazlasını yediğinde başkası aleyhine cerime işlemiş olmaktadır. Bu ise haramdır. Diğer birçok kaynak gibi Serahsî de fazla yemenin insan vücudu üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsetmiş, bu hususa dair hadisler nakletmiştir. Bu hususları ayrıntılı bir şekilde ele aldıktan sonra müteahhirûn âlimlerinin iki durumu bu genel hükümden istisna ettiklerini bildirmiştir. Bunlardan biri, yemeğin yenmesinin akabinde misafir gelmesi durumudur. Bu durumda misafirin çekinip yememesi ihtimalinin bertaraf edilmesi için müteahhirûn âlimleri doyduktan sonra yeme ve içmenin bu hükmü almayacağı görüşüne sahip olmuşlardır. Diğeri ise oruç tutmaya niyet edilip oruca karşı bedenin kuvvet kazanması amacıyla fazladan yenilmesidir. Bu durumda da doyduktan sonra yenilmesi nehyolunan israf kapsamına girmez.[28]

Hanefî Fakih Zeynuddin er-Râzî (v. 666/1268'den sonra) de *Tuhfetu'l-mulûk* isimli eserinde benzer bir izah yapmış, yemenin üç mertebe üzere olduğunu ifade etmiştir. Onun açıklamalarına göre helak olma endişesinin giderildiği miktarda yemek farz, ibadet için bedeni kuvvetlendirmek niyeti ile doyacak kadar yemek mubahtır. Bundan ziyadesini yemek ise haramdır. Ancak ertesi gün tutulacak oruç için bedeni kuvvetlendirme ya da misafire muvafakat gayesi ile yeme bundan hariçtir.[29] İbadetleri edada zayıflığa yol açacak kadar az yemek ve riyazet de haramdır. Bu süre kırk güne ulaşır da kişi ölürse asi olarak ölmüş olur.[30]

Mâlikî fakihi İbnü'l-Hâc ise (v. 737/1336) *el-Medhal*'inde yeme ve içmenin hükmünün beş mertebe üzere olduğunu ifade etmiştir. Kişinin farzları eda edebilmesi için belini doğrultacak miktarda yemesi vacip, nafile ibadet yapabilmesi ve ilim tahsil edebilmesi için gerekli gücü sağlayacak miktarda yemesi mendup, doyuncaya kadar yemesi mubahtır. Doyduktan sonra ona zarar

---

asgari düzeyde yemek farzdır, yeme ve içmeyi terk etmesi sebebiyle ölen asi olur. İnsan şayet bu miktarı namazı kaim olarak eda edeceği, orucu kolay bir şekilde tutabileceği şekilde artırırsa bu ona ecir kazandırır. Bedeninin kuvvetini artırmak için doyacak kadara kadar yerse bu mubahtır. Bunda ecir de günah da yoktur. Doyduktan sonra yerse bu haramdır. Ancak yarın orucunun kolay geçmesi ya da misafire refakat maksadıyla yerse bu durumda beis yoktur. eş-Şeyh Nizâm ve Cemâ'a min 'ulemâi'l-Hindi'l-a'lâm, *el-Fetâva'l-Hindiyye el-Ma'rûfe bi'l-Fetâva'l-'Âlemgîriyye fî mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, zabt ve tashih. 'Abdüllatîf Hasen 'Abdurrahmân, (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1421/2000), 5/415.

[28] Serahsî, *el-Mebsût*, 30/227.

[29] Zeynuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkadir el-Hanefî er-Râzî, *Tuhfetü'l-mülûk fî fıkhi mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, thk. 'Abdullâh Nezîr Ahmed (Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1417), 271.

[30] Zeynuddin er-Râzî, *Tuhfetü'l-mülûk*, 272.

vermeyecek miktarda fazladan yemesi mekruhtur. Bedene zarar verecek şekilde çok yemesi ise haramdır.[31]

Şâfi'î fakih Nevevî (v. 676/1277) doyduktan sonra helal yemekten yemenin mekruh olduğunu belirtmiştir.[32] Hanbelî mezhebinde bu konuya ilişkin kavillerden nakilde bulunan Merdâvî (v. 885/1480), kişiye eza vermeyecek kadar çok yemenin ve doymanın caiz olduğunu, israfın kerih görüldüğünü bildirmiştir. Merdâvî'nin naklettiği görüşlerden biri *el-Ğunye*'den, bir diğeri de İbn Teymiyye'dendir. (v. 728/1328) *el-Ğunye*'de hazımsızlık endişesi bulunduğunda fazla yemenin mekruh olduğu görüşü ifade edilmiştir. İbn Teymiyye'den aynı istikamette bir görüş nakledildiği gibi, hazımsızlığa yol açacak kadar yemenin haram olduğuna dair görüş de bildirilmiştir.[33]

İsmail Hakkı Bursevî'nin (v. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân*'da verdiği bilgilere göre tasavvuf erbabından bu âyetteki yeme ve içmeyi, insanın ilâhî marifetten gıdalanması, ilâhî kurbiyyete ve muhabbete nail olması ve münacatı vesilesi ile kalbinin feyizle dolması şeklinde anlayanlar da bulunmuştur.[34]

2. *Lübbü'l-Lüb fi Beyani'l-Ekli ve'ş-Şürb*'de "Yiyiniz ve İçiniz" Emri ile "İsraf Etmeyiniz" Nehyinin Hükmü ve Hikmetleri

Bosnevî, risalesine hamd ve salavat[35] ile başladıktan sonra Allah'ın inayeti ile A'râf Sûresi 31. âyetteki ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ emirlerindeki kapalılığı dört cihetten açacağını ifade etmiş ve bu dört ciheti sırası ile ele almıştır. Müellifin A'râf sûresinin 31. âyetinin tefsirine, âyette geçen emir ve nehyin hükmüne ve hikmetlerine dair serdettiği fikir ve mütalaalar diğer eserlerinde daha detaylı bir şekilde ele aldığı, tasavvufta "devir nazariyesi" olarak bilinen insanın seferi ile alakalı izahları ile uyum halindedir. Bosnevî'nin ortaya koyduğu şekliyle devir nazariyesini Ercan Alkan kısaca şu şekilde izah etmiştir: "İnsanın seferini Bosnevî "nefes-i rahmânî" olan "amâ"dan başlatır. Taayyün-i evvel ve taayyün-i

---

[31] Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-'Abderî el-Mâlikî el-Fâsî, el-Medhal ilâ tenmiyeti'l-a'mâlbi-tahsîni'n-niyyât ve't-tenbîh 'alâ ba'di'l-bida' ve'l-'avâ'idi'lleti'ntuhilet ve beyânî şenâ'atihâ ve kubhihâ, tashih ve tahrîc: Tevfîk Hamdân, (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1995), 1/158-159.

[32] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî ed-Dımeşkî, *Ravzatu't-Tâlibîn*, (Celâleddin es-Süyûtî'nin el-Minhâcu's-seviy fî tercemeti'l-İmâm en-Nevevî ve *Münteḳā'-Yunbû' fîmâ zâde 'ale'r-Ravża mine'l-fürû'* isimli eserleri ile birlikte), thk. Şeyh 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd, Ali Muhammed Mu'avvıd, (Dâru'l-'âlimi'l-kütüb, 1423/2003), 2/557.

[33] 'Alâuddîn Ebi'l-Hasen 'Ali b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî es-Sa'dî el-Hanbelî, *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*, thk. Abû 'Abdullâh Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâ'îl eş-Şâfi'î, (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2012), 8/329.

[34] İsmâîl Hakkı Bursevî, *el-Cildu's-sâlis min tefsiri Rûhi'l-beyân*, Beyrût-Lübnân: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî, 3/153-156.

[35] Abdullah Abdi b. Muhammed el-Bosnevî er-Rûmî el-Bayramî, *Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi: Cârullah Efendi, 2129), ظ1; Müellif hamdele ve salvele kısmında vahdet-i vücud düşüncesinde yaygın kavram ve ifadeleri kullanmıştır. Bir esere muhtevası ile bağlantılı kavram ve ifadelerle başlamak İslâm geleneğinde yaygın bir uygulamadır. Esere bu şekilde başlama sanatına berâat-i istihlâl denilmektedir. Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Berâat-ı İstihlâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/470.

sânî ile taayyün eden insan, isimler, nurlar, tecellîler gibi çeşitli oluş mertebelerinden (hazret) geçerek kalem-i a'lâ, levh-i mahfûz, tabiat, hebâ, küllî cisim ve şekil, arş ve kürsî, yedi semâ, felekler, dört unsur (toprak, su, hava, ateş), üç mevâlîd (madenler, bitkiler, hayvanlar) aşamalarından geçerek insanî bedende karar kılmasıyla dairenin yarısına ulaşmış olur. Burada insanın marifet seferi devreye girer, insan dairenin diğer yarısını çeşitli amel, hâl ve sıfatlara bürünerek kat etmeye ve kendisinden ayrıldığı asla erişmeye çalışır."[36]

Müellif mezkur dört vecihten birincisinde insanın bu seferinde kemal mertebesine ulaşabilmek için ruhaniyetiyle cismaniyeti arasında bir denge halinin sağlanması gerektiği üzerinde durmuş, yeme ve içmenin bu cihetten önemine dikkat çekmiştir.

Müellif birinci vecihte öncelikle ümmeti kâmil olarak vasfetmiş, bu kâmil ümmetin birinci asırda hususen ve sonraki asırlarda umumen bu dünyevî varoluşun[37] mahiyetini anladığını ifade etmiş, bu varoluşun mahiyetini öz olarak şu şekilde açıklamıştır:

Dünya hayatı, insanın kâmil manada varoluşu içindir. Bu bakımdan dünya hayatı insanın ilâhî surette tahakkukunun ve kemal mertebesine ulaşmasının vatanı mesabesindedir. Dünya hayatı zatı itibarıyla fanidir ve sadece insanın varoluşunun ve terbiyesinin izharına müteveccihtir. İnsan ise ancak ve ancak ibadet, marifet ve Rubûbiyet kapısına yönelip ulûhiyyet hazretine[38] bağlanıp ayrılmamak için yaratılmıştır.[39]

---

[36] Alkan, Abdullah Bosnevî'nin Nas Yorumculuğu: Hal'u'n-Na'leyn fi'l-Vüsûl ilâ Hazreti'l-Cem'ayn Örneği, 533-534; ayrıca bkz. Sadrüddîn Muhammed b. İshak el-Konevî, Miftâhu'l-gayb el-cem've'l-vücûd, (Şemsüddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Misbâhu'l-üns beyne'l-ma'kul ve'l-meşhûd isimli şerhi ile birlikte), Lübnan: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2010, 592-614.

[37] Müellif burada "dünyevî neş'e" ifadesini kullanmıştır. Kelime manası itibariyle hayat, idrak, terbiye gibi manalara gelen neş'e kavramı, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'den anlaşıldığına göre, kısaca Allah'ın insanı unsurlardan var edip ilâhî nefha ile ruh üflemesi manasını ifade etmektedir. Bu çalışmada neş'e kavramı varoluş ya da oluş kelimeleri ile çevrilmiştir. Kavram hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Bekr Muhyiddîn Muhammed b. Ali Muhammed b. Ahmed Abdullâh el-Hâtemî el-Ma'rûf bi-bni 'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, zabt ve tashih. Ahmed Şemsüddin, (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2011), 6/376-378.

[38] Ulûhiyyet/ulûhet makamı Ziyâî, Ali Ekber, "Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve Sırr-ı Yakin Risalesi", *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi*, 3/9 (2014), 87; Allah ancak Ulûhiyyet/ulûhet makamında bilinebilir. Allah'a isimlerin ve sıfatların nispet edildiği makam ulûhet makamıdır. Bu makam Allah'ın yaratılmışlarla münasebet kurduğu geçiş noktasıdır. Diğer bir ifadeyle ilâh-me'luh ilişkisinin kurulduğu, Allah'ın kendisini kullarına izhar ettiği, bununla birlikte zâtını onlardan ulûhet zarfıyla gizlediği bir makamdır. Böylece Allah kullarına isimler vasıtasıyla bilgi vererek kendisini izhar etmekte, aynı zamanda bu isimlerle zâtını gizlemektedir, çünkü bu isimlerin ötesine geçme imkânı yoktur. Bu makam taayyün-i evvel makamıdır. Cağfer Karadaş, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/516-517; Mutasavvıflar "hazret" kelimesini en genel anlamıyla varlığın küllî mertebelerini ifade eden bir anlamda kullanılmaktadır. İbnü'l-Arabî bu mertebeleri beşe ayırmakta ve onlara "hazerât-ı hamse" demektedir. Süleyman Ateş, "Hazarât-ı Hamse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/115-116; Bunun yanında "hazret" kelimesi genel anlamda mertebe anlamında da kullanılmıştır. "Hazret" kelimesinin sûfîler tarafından sıkça tercih edilmesinin sebebi eşyanın bulundukları bütün mertebelerde Hakk'ın zuhurunda tafsil üzere hazır olmasıdır. Özkan Öztürk, "İsmail Hakkı Bursevî'de

Bosnevî, dünya hayatının mahiyetini izah ettikten sonra bu kâmil ümmetin bu hususu bilip şuuruna vardığını, şuuruna varınca Cenâb-ı Hakk'ı süflî dünyevî olan şeylere, tabiî hissî alakalara tercih ettiğini, bu varoluşun ve cismanî hayatın gereklerinden arınıp uzaklaşarak yüz çevirdiğini, dünyevî varlıklarını zahidâne terk ederek küllî azimetle ulûhiyyet cenabına yöneldiğini belirtmiştir. Bosnevî'nin izahlarına göre yeme ve içmeden istiğna ve bu varoluşun gereklerinden uzaklaşmak sebebiyle onlarda ruhaniyetin cismaniyete galip gelmesi, buna bağlı olarak da husulü, biri diğerine galip gelmeyecek şekilde ruhaniyetle cismaniyet arasındaki dengenin sağlanmasına bağlı olan neticenin vücud bulmaması durumu ortaya çıkmaktadır. Oysa rûhâniyetten ve cismâniyetten oluşan, unsurlardan terekküp eden bu insanî oluş, kemal mertebesine ulaşmada hem ruhaniyette hem de cismâniyette meknuz bulunan sıfatların ve hususiyetlerin tümünü ve ikisi arasındaki dengeyi gerekli kılmaktadır. İşte Allah bunu bildiği için onlara yaratılış sebebleri[ni tahakkuk] ettirebilmeleri için gerekli olan miktarda yeme ve içmeyi emretmiş ve "Yiyiniz ve içiniz." buyurmuştur. Yani bu emirler "Kemal rütbesine ulaşmayı, kulun cûd ve cömertlik hazretine bağlanmasını sağlayan mahza ubudiyyetin tahakkuk edebilmesi için Allah'ın size helal ve temiz olarak rızık verdiği şeylerden, sizin için yeterli olacak miktarda yiyiniz ve içiniz." demektir. Aksi takdirde gıda almaktan, zaruri ihtiyaçları teminden uzak durmada ifrat ve mübalağa, beraberinde zorunlu olarak mizaçta ve dinde bozulmayı getirir, şuhud[40] ve irfanın[41] kemali için yaratılmış olan insan neslinin inkıtaına sebebiyet verir.[42]

Müellif ikinci vecihte kâmil olan bu ümmetin Allah'ın emrine teslim olup inkıyad ettiğini, daima Allah'ın emrine uygun bir şekilde davrandığını, yeme ve içmeye de ancak ilâhî emir sebebiyle yöneldiğini ifade etmiştir. Zira bu kâmil ve faziletli ümmet mahza kulluk ile vasıflanmıştır. Bu ümmetin fertleri ister kendileri ile alakalı olsun ister âlemle, ancak Allah'ın kendilerine emrettiği şekilde tasarrufta bulunmuşlardır. Zira onlar ubudiyyetle tahakkuk etmiş, var olmuş,

---

Merâtibu'l-Vücûd Teorisi ve Siyaset", *Tarihten Günümüze Sûfî – Siyaset İlişkileri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020, 260.

[39] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, ظ80.

[40] Şuhud, insanın kalbinin kesretten tamamen uzaklaşmış, vahdetin tecellisine mazhar olmuş bir şekilde Hakk'ı müşahede etmesidir ki insan bu mertebeye ulaştığında artık ne kendisinde ne de dış dünyada bir varlık görmemektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-'Ulâ 'Afîfî, *et-Tasavvufu's-sevriyyetu'r-rûhiyye fi'l-İslâm*,
(el-Kahire: Aklâm 'Arabiyye, 1963), 200; Müşâhede bir anlamda Hakk'ın kalpte zuhurudur. Süleyman Uludağ, "Müşâhede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/152-153.

[41] İrfan (mârifet) insanın Allah'ın zâtı, isimleri, fiilleri ve tecellileri hakkında manevî tecrübe ile elde ettiği bilgidir. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Marifet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/54-56.

[42] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, و81-ظ81.

ubudiyyetin kemalinin, şuhud ve işhad[43] makamının gerektirdiği hal üzere teslim olup boyun eğmiş bir şekilde rububiyyet hazretinde[44] vâkıftırlar.

Onların varoluşları unsurlardan oluşarak gerçekleşmiştir ki Rabbânî mârifet ve ibadet de bu unsurlara dayanan tabiî varoluş ile hâsıl olur. Onlar ancak bu varoluşlarının gerektirdiği hususiyetlerle zuhur ettikleri zaman Allah'ın emrettiği şekilde zuhur etmiş olurlar. Çünkü onlar kuldurlar. Allah onların bu unsurlara dayalı, tabiî varoluşlarına ve bu şekildeki varoluşlarının gıda almayı gerektirip ancak gıda ile kaim olacağına dair bilgisi sebebiyle onlara yeme ve içmeyi emretmiştir. Bu emirde onların bu varoluşun gereklerinden olan kevnî emirlerden biri ile ancak Rasulün lisanı üzere indirilmiş ilâhî şer'î emirle zahir olup bu hal üzere ibadetle tahakkuk ettiklerine de bir işaret bulunmaktadır. Onlar dinî ve dünyevî açıdan zarurî olan yeme ve içmeye ancak ilâhî emir sebebiyle yönelirler. Yeme ve içmeyi ubudiyetin zevkine tercih etmezler. "Yiyiniz ve içiniz." emrinde, kul şayet bu hal üzere değilse bu ölçü üzere olmaya gayret göstermesinin gerekliliğine de işaret bulunmaktadır.[45]

Müellif üçüncü vecihte celâ ve isticlâ[46] hakikatinin devamı için yeme ve içmenin ehemmiyeti üzerinde durmuştur.

Ümmet beşerî sıfatlardan ve tabi'î emirlerden/şeylerden arınıp zâtî vahdette ve vechî subhât nurlarında; Rabbin azamet ve celali, tüm mahlûkatı isim ve sıfatlarıyla kuşatması karşısında yok olup onlarda artık ne kevnî bir vasıf, ne imkân âlemine dair bir sıfat, hatta onlarda kendilerine dair bir şuur ve ilim de kalmayınca Hak onlara yeme içmeyi celâ ve onlarla isticlâ hakikatinin baki kalması için yeme ve içmeyi emretmiştir. Sanki o şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz ki siz sıdk mak'adinde; sadakat meclisinde, kudretine nihayet olmayan bir zâtın huzur-ı kibriyasında, siz Allah'ın rızasına, fazl, ihsanına ve nimetlerine mazhar olduğunuz bir makamdasınız, cem' ve ratk hazretindesiniz.[47] Beşerî vasıflardan

---

[43] İşhad hazreti, cesetlerden önce ruhların yaratıldığı, ruhların A'râf 172. âyette beyan edildiği üzere, Allah'ın ruhlara "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" şeklinde sorduğu, ruhların da "Evet, buna şâhidiz." diyerek cevap verdikleri, Allah'ın onları kendi nefislerine şahit tuttuğu, onların rab ve ilah olarak Allah'tan başkasını tanımayacaklarına ve şirk koşmayacaklarına dair ikrarda bulundukları mertebedir. https://www.msobieh.com/akhtaa/viewtopic.php?f=4&p=354449

[44] Rubûbiyet hazreti ilk taayyün mertebesinde toplu olarak bulunan sıfatların birbirinden temeyyüz ettiği ikinci taayyün mertebesidir. Allah'ın rab, hâlik ve mâbud olarak âlemle münasebette olduğu mertebedir. Geniş bilgi için bkz. Mahmut Erol Kılıç, "İbnü'l-'Arabî, Muhyiddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/502-503.

[45] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, ر81.

[46] Celâ, Hakkın kendisi için kendinde zuhuru, isticlâ Hakk'ın kendi kemallerini başkasında izharıdır. Vahdet-i vücud düşüncesine göre Celâ ve isticlâ'nın kemali âlemin ve Allah'ın yaratmada bizzat maksadı olan insan-ı kâmilin yaratılmasının sebebidir. el-Konevî, *Miftâhu'l-gayb el-cem' ve'l-vücûd*, 617; Naim Şahin, "Sadreddin Konevî'de Yaratma-Sevgi İlişkisi", *I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri* (Konya: Desen Ofset, 2010), 216.

[47] "Cem ve ratk hazreti"nin delalet ettiği muhtemel anlamlarla alakalı olarak Birgül Bozkurt şu açıklamayı yapmıştır: Bosnevî'nin "hazret" olarak nitelendirdiği cem' ve ratk, kelime olarak "toplamak, bir araya getirmek" anlamlarına gelmektedir. Câmi' kelimesi de "toplayan, bir araya getiren, buluşturup birleştiren" anlamında çeşitli ayet ve hadislerde Allah'a nispet edilmiştir ve Allah'ın zatını niteleyen isimler grubuna girmektedir. Kâinatın çok farklı unsurlardan oluştuğu düşünüldüğünde bu

ve unsurlara dayalı varoluşun gerektirdiği sıfat ve özelliklerden arınmış durumdasınız. Ancak bu yüce ve şümullü müşahede makamından[48] beşer suretine inmeniz ve bu surette bazı hissî hususiyetlerle zuhur etmeniz gerekmektedir. Zira ma'rifet, ibadet ve şuhûd bu hissî hususiyetler olmadan kaim olmaz. Bu sebepten Hak Teâlâ yeme ve içmeyi emredip "Yiyiniz ve içiniz." buyurmuştur. Bu "Ruhaniyetle cismaniyet arasında itidal arayınız." anlamına gelmektedir.[49]

Müellif dördüncü vecihte ise yeme içmenin insanî ruhların insanî suretlere intikal sürecindeki rolünü açıklamıştır. Bu hususla alakalı yapmış olduğu izah özetle şu şekildedir: Varlık silsilesi hasebiyle yüce ruhî mertebelerden nebatî ve hayvanî suretlere -ki bu suretlerle insanî suretler arasında vasıta yoktur.- inen ve bu suretlerde taşınan insanî ruhların, insanî suretlere intikal edip bu suretlerde ortaya çıkmaları, insanın meşru ölçüde bu nebatî suretlerden ve hayvanî suretlerden yiyip kullanmasına bağlıdır. Onlar için bunun dışında insânî suretlere geçiş imkânı yoktur. Zira insanî suretler kemal mertebesindedir ve Allah rabbânî mârifetin, kemal mertebesinde bulunan insanî suretlerle olmasını murad etmiştir. Bu bakımdan Allah'ın, insanın şer'an ve âdeten gıda aldığı bu nebatî ve hayvanî suretlerden yenilmesini ve içilmesini emretmesinin bir sebebi, bu nebati yahut hayvanî suretlerde mahmul olan ruhların, mârifet-i rabbânî için yaratılmış insanî cisimlerde ve beşerî suretlerde ortaya çıkmalarıdır.

Zira Allah bu nebatî cisimlerin ve hayvanî suretlerin insana gıda olmak suretiyle istidattan gayeye ulaştığını [ezelî ilmi ile] görmüştür. Nitekim insan onları gıda olarak almasa onlar bozulup çürürlerdi. Allah nebatî ve hayvanî suretlerin cisimlerine bakan ruhların bu cisimlerde darlık meşakkati ve takyit karanlığında kaldığını, insanın mahalli olan ve kemal mertebesinde bulunan insan suretine girip bu kayıtlardan kurtulmaya nihayet derecede iştiyak içinde olduklarını da görmüştür ve "Yiyiniz ve içiniz." buyurmuştur. Böylece insanın yeme ve içmesi bizzat bu cisimlerin ıslahı, beşerî ruhların üflenip zuhuru için elverişli hale getirilmesi, gıda suretindeki bu suret ve cisimlerin insanî surete intikaliyle zulmetlerden nura çıkarılması, bağlardan kurtarılıp insanî surete dönüşmeleri,

---

unsurların bir ahenk ve düzen içerisinde meydana getirilişi Allah'ın Câmi' isminin bir tecellisi olarak kabul edilmektedir. Bu şekildeki yorumu ve yaklaşımı benimseyenlerden biri de Gazâlî'dir. Dolayısıyla burada Bosnevî, Allah'ın Câmi' isminin bir tecellisi olarak cem' ve ratk hazreti kavramını kullanmış olabilir. Bunun yanı sıra cem' ya da sûfîlerin deyimiyle fena, ilahi birlik mertebesine ulaşarak Hakk'ı müşâhede eden ârifin bulunduğu makamı ifade eden bir kavramdır. Ancak Bosnevî'nin varlık mertebelerinden beşincisi olan "Hazret-i câmia" mertebesini işaret ederek cem' ve ratk kavramlarını kullanması da güçlü bir ihtimal olarak görülmektedir. Çünkü âlem-i insan olarak da nitelendirilen ve insan-ı kâmilin yer aldığı bu mertebeden Hz. Muhammed'in gönderilmiş olduğunu ifade etmesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Bozkurt, Birgül, "Abdullah Bosnevî'nin Kitâbu Diyâi'l-Lem' ve'l-Bark min Hadrati'l-Cem' ve'r-Ratk Adlı Risalesi" = Abdullah Bosnawi's Tractate Titled Kitab diya al-lam wa al-bark min hadrati al-cam' wa al-ratk, *İslâmi Araştırmalar = Journal of Islamic Research*, 31/ 3 (2020), 680.

[48] Bkz. 42 numaralı dipnot.

[49] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, 81ظ-82و.

insanî suretlerde zuhur etmeleri ve bütün bu sayılan hususlar için onların bir terbiyeleri mahiyetinde olmaktadır.[50]

Müellif "Yiyiniz ve içiniz." emrinin hikmetlerini bu dört vecihle açıkladıktan sonra âyetteki "İsraf etmeyiniz." nehyi ile alakalı açıklamalar yapmıştır. Müellife göre "İsraf etmeyiniz." [nehyi] yeme ve içme emrinin vaki olduğu miktarın beyanıdır. Bu miktar kula aynî farzlarının edasında gerekli gücü temin eden, onun belini doğrultacak miktardır. Bu miktardan fazlası israftır. Burada tazminden sonra [nehiy ile] tasrih vaki olmuştur. Zira Allah israfı değil bilakis ihtiyacın kendisi ile sağlandığı miktarı emretmiştir. Yahut da bu nehiy, "Yiyiniz ve içiniz." emri ile yeme ve içmenin ihtiyaç fazlasından olan kısmına ruhsat bulunduğu tevehhümünün izalesi içindir.[51]

Müellif kişinin belini doğrultacak miktardan, ihtiyaç miktarından fazla yeme ve içmenin israf olduğunu şu şekilde izah etmiştir: İnsan belini doğrultacak kadar gıda kullanıp fazlasını ihtiyacı olana verdiği, bu kişi de gıdayı aldığı zaman gıda artık onun olur, o da farzların edasında gerekli gücü temin eder. Sonra onun nutfe suretindeki zübdesi ondan ayrılıp Allah bu nutfeyi insan suretinin infitahı için heyûlâi[52] gibi kıldığı zaman başka insanî suretler vücut bulur. Belirtilen miktardan fazla yemek bu neticenin husûlüne mani olacağı için ihtiyaçtan fazlasının kullanılmasında israf ve itlaf vardır.[53]

Abdullah Bosnevî, bu kısımdaki açıklamasını temellendirmek için dördüncü vecihte de değinmiş olduğu hususa; insanî surette zuhurun kâmil seviyede gerçekleşen bir zuhur olduğuna dair detaylı açıklamalar yapmıştır. Bu kısımda önce suretlerin mahiyetine ilişkin mütalaalar serdetmiştir. Buna göre ulvî olsun süflî olsun bu âlemin vücudî suretleri ruhların suretleridir. Ruhlar isimlerin mazharlarıdır. Yüce bir yaratılış ile yaratılmış insanın sureti ise ulvî ve süflî suretlerin en şereflisi, en mükemmelidir. Bütün bu suretleri, bu suretlere ait vasıflarla kuşatıp sonra kendi özellikleri ile zuhur etmesi sebebiyle de en şümullüsüdür. Nebatî ve hayvanî suretler ise gıda hazineleridir.

Gaybdan şehadet ve zuhur âlemine, zulmet âleminden nura müteveccih her bir ruhun mazharlarıdır. Allah kevnî mertebeleri ve hissî suretleri ruhlar için bir cihetten menziller, bir cihetten binekler, bir cihetten de vasıtalar kılmıştır ki ruhlar, insan suretinde zuhur edinceye kadar onlar vasıtasıyla menzilleri kat edip

---

[50] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, 81ظ-82و.
[51] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, 81ظ.
[52] *Fusûsü'l-hikem* şerhi *Tavdîhu'l-beyân*'da heyûlî kavramı şu şekilde açıklanmıştır: Suretler, çok ve farklı olmalarıyla birlikte tek bir cevhere râcî olurlar. Bu cevher heyûlâdır. Heyûlî zatına nazaran küllîdir ve ma'kuldür, varlıkla yahut ademle vasf edilemez. O bütün mevcudatın maddesidir. Mevcûdâtın zuhuruyla o da kâmilen zâhir olur. Seyyid Ya'kûb Hân Efendi, *Şerhu Fusûsü'l-hikemli'ş-şeyhi'l-ekber İbn 'Arabî el-müsemmâ Tavdîhu'l-beyân*, zabt ve tashih. 'Âsım İbrâhîm el-Keyyâlî el-Huseynî eş-Şâzelî ed-Durkāvî, (Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2015), 287; Ayrıca bkz. Osman Karadeniz, "Heyûlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/295.
[53] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, 81ظ-82و.

onlara tevdi edilmiş emanetleri alırlar. Bu nebatî ve hayvanî suretlere bakan ruhlar, istidadda kemali elde edip tam bir istikrara ulaşınca ve hakîm ve alîm olan Rabbin tertip ettiği üzere insan suretinde zuhur vakitleri gelince Allah onlardan ihtiyaç miktarı yiyip içmemizi emretmiştir. Yani gıda olarak alınan nebatî ve hayvanî suretleri, ulvî semâvî hakikatlerde ve arzî süflî şahıslarda meknuz beşerî suretlerin hissî insanî suretlerde zahir olabilmeleri için rabıtalar ve vasıtalar kılmıştır. Bu hususla ilgili olarak müellifin "Hani Lokman oğluna "Yaptığın iş bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa bir kayanın içinde saklansa veya göklerde yahut yerin dibinde bulunsa yine de Allah onu açığa çıkarır. Şüphesiz Allah her şeyi bütün gizlilikleri ile bilir. O her şeyden haberdardır." mealindeki âyeti delil göstermesi dikkat çekicidir.[54]

Müellif risalesinin muhtelif kısımlarında insanın yiyip içeceği miktarın meşru ölçüsü üzerinde durmuş, bunu "sulbü kaim kılacak miktar"[55] olarak ifade etmiş ve bu ölçünün nass ile sabit olduğunu bildirmiştir. "Sulb" kavramı Tarık suresi 7. âyette geçmektedir. Sulb omurga ve bel[56] manasına gelmektedir. Müellifin "sulbü kaim kalacak" miktar olarak ifade ettiği miktar kişinin belini doğrultacak ve neslin devamını sağlayacak gücü temin eden miktar olarak çevrilebilir. Bu gücün temini için az bir yiyecek ve içecek kafidir. İnsan bu yiyecek ve içeceği ya kendisi almakta ya da muhtaç olan bir başkasına vermektedir. Müellif bu âyette kalbin ve diğer azaların değil de bilhassa "sulb"ün zikredilmesine dikkat çekmiştir. Müellife göre bunun sebebi sulbun kaim olması durumunda diğer aza ve organların da kaim olmasıdır. Zira sulb bu gıdanın ve ona nazır ruhun hedefidir ve diğer azalardan farklı olarak bir köprü mesabesindedir.

Müellif risalesinde insan vücuduna alınan gıdanın dönüşüm aşamalarına da ayrıntılı bir şekilde temas etmiştir. Müellifin izah ettiği üzere gıdayı alan insanın sulbü, bu gıdaya tesir eder ve onu kendi vasfına dönüştürür. Zira gıda insanın midesine girdiği zaman mide ona hükmeder ve onu gıda alanın mizacına uygun bir şekilde dönüştürür. Beden, gıdadan faydayı gıdayı alan kimsenin mizacına göre elde eder. Bu dönüşüm serüveninde gıdanın maksadı sadece insanın sulbüdür; gıda sulbü kaim kılıp korur. Sulb de onu nebatî yahut hayvanî suretten insanî meni suretine intikal edecek şekilde ıslah eder. Onun insânî vasıf kazanıp câmî bir suretle taayyün etmesi için, diğer suretlerden tamamen farklı olarak insanî suretler için heyûlâî gibi olmaya salih kılar. Yani özetle Allah nebatî

---

[54] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, 82ظ-82و.
[55] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, 82و-81ظ.
[56] Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr el-İfrıkî el-Mısrî, *Lisânu'l-'Arab* (Kum: Neşruedebi'l-havze, 1405/1363), 1/526-531; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, sulb terimini şu şekilde açıklamıştır. "Sulb, sulüb, saleb sâlib, başın arka dibinden kuyruk sokumuna kadar arka kemiğine denir ki omurga kemiği, amûdı fikarî ve bel tabir olunur. Dimağdan inen ve "nuha-ı şevki" (omurilik) denilen ve cümle-i asabiyyenin (sinir sisteminin) ana hattı olan "korkar ilik" onun içinden iner. Beden teşekkülünün salâbet mihveri demek olan bir rüknüdür." Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Matbaai Ebüzziya, 1928), 7/5703-5704.

yahut hayvanî rütbeden insaniyet rütbesine intikal eden bu gıdayı kan, et ve nutfe kılıp sonra bu nutfeden bir başka insan vücuda getirmektedir ve insan az bir gıda ile hissî beşerî surette zuhur edebilmektedir. Buna göre "Yiyiniz ve içiniz." emrinde şer'î ölçü, aynî farzları edayı temin edecek ve insanî suretlerde yeni zuhurların olmasını sağlayacak miktarda gıda alınmasıdır. Yani yiyene ve içene nisbetle yeme ve içme emrinden murâd aynî farzların edasında sulbün kaim kılınmasıdır. Bu gıdaya bakan ruhlara nisbetle ise ilâhî nefha ve terbiye ile insanî suretlerde zuhur edebilmeleri için onlara yardımdır.[57]

Nikâha teşvik eden nassları zikrederek bu hususla alakalı olarak ayrıntılı bir şekilde izahta bulunan müellif, "Gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim."[58] hadisi sebebi ile evliliğe, evlat sahibi olmaya ve neslin çoğalmasına muhabbetin de aslında insanla hasıl olan mârifete taalluk eden ilâhî muhabbete râcî olduğu görüşündedir. Dolayısıyla müellife göre nikâhı teşvik eden naslar gibi "Yiyiniz ve içiniz." emrinin de neslin çoğalması için vaki olduğu sabit olmaktadır. Zira nikah olmaksızın çocuk sahibi olunamaz, yeme içme de olmaksızın nikah vaki olmaz. Her ikisi de insanî varoluşta ilâhî mârifetin husulü içindir. Ancak yeme içme aynî farzların edasında sulbü kaim kılacak ve onda taayyün edecek miktarda olmalıdır. Bu miktarın fazlasında ise israf ve itlaf vardır. İtlaf ona bakan ruhtadır ve onun önünün kesilmesidir. İşte bu sebepten de insan sureti ile zuhuru temin edecek ve nebatî ve hayvanî gıdaların insanî kemal derecesine ulaşmalarını sağlayacak miktardan fazlasının hükmü haram olur. Nitekim "İsraf etmeyiniz." nehyi sebebiyle verâ ehli nezdinde Allah'ın belirlediği meşru ölçünün fazlasını yemek ve içmek haramdır.[59] Müellifin "verâ ehli" olarak ifade ettiği kimseler, haram ve günah olup olmadığı şüpheli olan hususlardan özenle kaçınıp helal ve mubahların bir kısmından feragat eden zevâttır. Süleyman Uludağ'ın ifadeleri ile "Verâ takvânın ileri ve özel şekli olarak kabul edilir. Takvâ mahzurlu olanı, verâ ise helâl olması şüpheli olanı da terk etmektir."[60] Onlar bu hususstaki hassasiyetlerini ileri boyutlara taşımışlar, mubahlarda da zaruret miktarı ile yetinmeyi esas kabul etmişler,[61] ruhsatları ise zaruret halinin dışında haram gibi addetmişlerdir.[62]

Müellif eserinin son kısmında okuyucuya hitap ederek şu ifadeleri sarfetmiştir: "Bil ki Allah âlemleri ilâhî mârifet için yaratmıştır. İlâhî mârifet de

---

[57] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, ظ82-و81.
[58] İsmâ'îl b. Muhammed el-'Aclûnî el-Cerrâhî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbâs 'amme'ştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*, Kudüs: Mektebetu'l-Kudsî, 1351, 2/132; Kenz-i mahfî hadisi olarak anılan ve genel olarak mutasavvıflar arasında kabul gören bu hadisin sıhhat durumu ile alakalı olarak bkz. İbrahim Hakkı Aydın, "Kenz-i Mahfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/258-259.
[59] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, ظ83-ظ82.
[60] Süleyman Uludağ, "Verâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/49.
[61] Ebu'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, Mektûbât. http://islamilimleri.com/Ktphn/Kitablar/16/002/Arapca/01/073.htm
[62] https://studopedia.ru/13_156728_sunnata-vazhtanibul-bidgata-abun-bugo.html

ancak ulvî nuranî ruhların süflî zulmanî beşerî suretlerle birleşmesi ile ve bu suretlerde mebde'leri olan vâhidiyyet ve ehadiyyet hazretine urucu ile hasıl olur. Hak Teâlâ "Yiyiniz ve içiniz" kavli ile ruhların insanî cisimlerle kavuşmasının sebebine ve onlarda gerçekleşmesine işarette bulunmuştur. "İsraf etmeyiniz" kavli ile de bu cisimlerin, bu unsurlardan mürekkep varoluşun ve beşerî sıfatların gerektirdiği durumlardan uzaklaşıp mazhar oluşun ikamesi için gerekli gıdanın dışında yeme ve içmeden uzaklaşmalarına ve bu şekilde ehadiyyet hazretine yönelmelerine işarette bulunmuştur. Bunun için câmi olan insanî suret ve onun da tabiî hükümlerden uzaklaşıp arınmaları ve kudsî mertebelere iltihakları gereklidir."[63]

Sonuç

Bosnevî'nin *Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb* risalesi tasavvufî neş'e ile yazılmış bir eserdir. Risalede Âraf sûresinin 31. âyetinin "Yiyiniz ve içiniz, ancak israf etmeyiniz." kısmı tefsir edilmiş, yeme ve içme fiilleri bütüncül bir bakış açısıyla, vahdet-i vücûd düşüncesi ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Âyetteki "Yiyiniz ve içiniz" emirleri ile "İsraf etmeyiniz." nehyinin hikmetleri üzerinde durulmuş, âyetin hükmü bilhassa verâ ehli konu edilerek açıklanmıştır.

Müfessirler ve fakihler yeme ve içme fiilleri için lüzumundan fazla yememe, doyduktan sonra yememe gibi ölçüler bildirmişlerdir. Müellif ise risalesinde Hz. Peygamber'in meseleye dair hadislerine yer vermiş, bilhassa verâ sahiplerini söz konusu ederek onlar için has bir ölçü zikretmiştir. Müellifin ifadelerine göre şüpheli şeylerin ötesinde mubahların fazlasını terk edip helallerden de zaruret miktarı ile kanaati düstur edinmiş olan verâ sahipleri için aynî farzların edası ile neslin devamını sağlayacak miktardan fazlasını yiyip içmek için haram mesabesindedir.

Müellif risalesinde Â'raf sûresi 31. âyetteki emir ve nehyin hikmetleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Bu açıdan bakıldığında eser bir hikmet-i teşri' risalesi mahiyetindedir. Bu eserinde müellif, izahlarını temellendirirken vahdet-i vücut düşüncesinin varlık anlayışını esas almış, vahdet-i vücut düşüncesinin terminolojisini kullanmıştır. Tarih boyunca birçok tartışmalara da konu teşkil etmiş olan vahdet-i vücut düşüncesi, İslam düşüncesi ve özellikle Osmanlı düşüncesi üzerinde derin tesirler bırakmış, varoluşa, hayata ve hayatın unsurlarına bakışı ve değerlendirişi etkilemiştir. *Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb*'de müellif cüz'î bir mesele olan yeme ve içme fiillerini varlık âleminin işleyişindeki işlevleri itibariyle tahlile tabi tutmuş, vahdet-i vücud düşüncesinden hareketle meseleyi değerlendirmiştir. Eser bu açıdan önemli olduğu gibi, diğer taraftan tüketimin bir değer olarak sunulduğu günümüzde, az ile yetinmenin ve ihtiyaç fazlası maddi imkanları diğer insanlarla ile paylaşmanın esas kabul

[63] Abdullah el-Bosnevî, Lübbü'l-lüb fi beyani'l-ekli ve'ş-Şürb, ت83.

edildiği bir değer dünyasının tanıtımına katkıda bulunması açısından da ehemmiyet arz etmektedir.

Kaynaklar

Abderî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Mâlikî el-Fâsî. el-Medhal ilâ tenmiyeti'l-a'mâlbi-tahsîni'n-niyyât ve't-tenbîh 'alâ ba'di'l-bida' ve'l-'avâ'idi'lleti'ntuhilet ve beyâni şenâ'atihâ ve kubhihâ. Tashih ve tahrîc: Tevfîk Hamdân. 1. C. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1995.

Alkan, Ercan. "Abdullah Bosnevî'nin Nas Yorumculuğu: Hal'u'n-Na'leyn fi'l-Vüsûl ilâ Hazreti'l-Cem'ayn Örneği-Metin, Tercüme, Değerlendirme". Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf . İstanbul: İsar Yayınları, 2018, 527-576.

Alpaydın, Mehmet Akif. "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risaleleri ve Türkçe Âdiyat Sûresi Tefsiri". Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9, (2017), 367-385.

Ateş, Süleyman. "Hazarât-ı Hamse". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/115-116. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Aruçi, Muhammed. "Sâibe", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/542-543.

Aydar, Hidayet. "Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri". Tefsir Araştırmaları Dergisi, 2/1 (2018), 74-99.

Bağdâdî, İsmâ'îl b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm Bâbânî. Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn (İstanbul: Matbaatu Vekâletü'l-meârif, 1951), 1/476-477);

Bilmen, Ömer Nasuhi. Kur'anı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri. 2. C. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi.

Bozkurt, Birgül. "Abdullah Bosnevî'nin Kitâbu Diyâi'l-Lem' ve'l-Bark min Hadrati'l-Cem' ve'r-Ratk Adlı Risalesi" = Abdullah Bosnawi's Tractate Titled Kitab diya al-lam wa al-bark min hadrati al-cam' wa al-ratk. İslâmi Araştırmalar = Journal of Islamic Research 31/ 3 (2020), 675-685.

Bursalı Mehmet Tâhir Efendi. "Fusus Şarihi Abdullah Bosnevi". Osmanlı Müellifleri. Hazırlayan: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, 60.

Cessâs, Ahmed b. 'Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Hanefî. Ahkâmu'l-Kur'ân. Tahkik: Muhammed Sâdık el-Kamhâvî. 4 . C. Beyrût: Dâru ihyâ't-turâsi'l-'arabî, 1405.

Çiftçi, İlhami. Abdullah Bosnevî'nin Fusûs Şerhi Mukaddimesinde İbn-i Arabî Düşüncesi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Ebu'l-'Ulâ 'Afîfî. et-Tasavvufu's-sevriyyetu'r-rûhiyye fi'l-İslâm. el-Kahire: Aklâm 'Arabiyye, 1963.

Fahruddîn er-Râzî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Huseyn et-Teymî. Mefâtîhu'l-ğayb = et-Tefsîru'l-kebîr. 14. C. Beyrût: Dâru İhyâi't-turâs el-'arabî, 1420. (3. Basım)

Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Berâat-ı İstihlâl". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 5/470. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer eş-Şîhî. Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl. Tashih: Muhammed Ali Şahin. 2. C. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1415.

İbn ‘Arabî, Ebû Bekr Muhyiddîn Muhammed b. Ali Muhammed b. Ahmed Abdullâh el-Hâtemî el-Ma‘rûf. el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye. Zabt ve tashih: Ahmed Şemsüddin. 6. C. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye,2011 .

İbnü’l-‘Arabî, el-Kādî Muhammed b. ‘Abdillah Ebû Bekir el-Meğâribî el-İşbilî el-Mâlikî. Ahkâmu’l-Kur’ân. ta‘lîk. Muhammed ‘Abdulkadir ‘Âtâ. 2. C. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1424/2003.

İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-İfrıkî el-Mısrî. Lisânu’l-‘Arab. 1. C. Kum: Neşru edebi’l-havz, 1405/1363.

İsmâîl Hakkı Bursevî. el-Cildu’s-sâlis min tefsiri Rûhi’l-beyân. 3. C. Beyrût-Lübnân: Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘arabî.

İzmirli İsmail Hakkı. Hikmet-i Teşrî‘. İstanbul: Sırat-ı Müstakîm Matbaası, 1328.

Bilmen, Ö. Nasuhi. Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatu’l-müfessirîn. 1. C. İstanbul: Bilmen yayınları, 1973.

Kahraman, Abdullah. “Dârülfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşrî‘ ve Bir Metin”. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 15 (2010), 345-370.

Kara, Mustafa, “Abdullah Bosnevî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 1/87. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Karadaş, Cağfer. “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13/251-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Karadeniz, Osman. “Heyûlâ”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Karataş, Nizamettin. Kadı Burhâneddin’in İksîru’s-seâdât fî-Esrâri’l-İbâdât Adlı Eserinin Tahkiki ve İslam Hukuku Açısından Tahlili. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Kartal, Abdullah. “Bursa’da Bir Melâmî: Abdullah Bosnevî, Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/6 (1994), 297-312.

Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillah el-Kustantinî el-Meşhûr bi-Hacı Halîfe ev el-Hâc Halîfe. Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn. 2. C. Bağdâd: Dâru ihyâi’-türâsi’l-‘arabî, 1941.

Kılıç, Mahmut Erol. “İbnü’l-‘Arabî, Muhyiddîn”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/493-516. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Konevî, Sadrüddîn Muhammed b. İshak. Miftâhu’l-gayb el-cem‘ ve’l-vücûd. (Şemsüddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî’nin Misbâhu’l-üns beyne’l-ma‘kul ve’l-meşhûd isimli şerhi ile birlikte). Lübnan: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2010.

Kur’an-ı Kerim Meali. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

Merdâvî, ‘Alâuddîn Ebi’l-Hasen ‘Ali b. Süleymân b. Ahmed es-Sa‘dî el-Hanbelî. el-İnsâf fî ma‘rifeti’r-râcih mine’l-hilâf. Tahkik: Abû ‘Abdullâh Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâ‘îl eş-Şâfi‘î. 8. C. Beyrût-Lübnân: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2012.

Muhammed el-Muhibbî. Hulâsatü’l-eser fî a‘yâni’l-karni’l-hâdî ‘aşer. 3. C. Mısır: yy., 1284.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref ed-Dımeşkî. Ravzatu’t-Tâlibîn. (Celâleddin es-Süyûtî’nin el-Minhâcu’s-seviy fî tercemeti’l-İmâm en-Nevevî ve Münteḳā’-Yunbûʿ fîmâ

zâde ʿale'r-Ravża mine'l-fürûʿ isimli eserleri ile birlikte) Tahkik: Şeyh 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd, Ali Muhammed Mu'avvıd. 2. C. Dâru'l-'âlimi'l-kütüb, 1423/2003.

Öztürk, Özkan. "İsmail Hakkı Bursevî'de Merâtibu'l-Vücûd Teorisi ve Siyaset". Tarihten Günümüze Sûfî – Siyaset İlişkileri. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020, 259-281.

Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsüleimme. el-Mebsût. 30. C. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1414/1993.

Seyyid Ya'kûb Hân Efendi. Şerhu Fusûsü'l-hikemli'ş-şeyhi'l-ekber İbn 'Arabî el-müsemmâ Tavdîhu'l-beyân, Zabt ve tashih: 'Âsım İbrâhîm el-Keyyâlî el-Huseynî eş-Şâzelî ed-Durkāvî. Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2015.

Şahin, Naim. "Sadreddin Konevî'de Yaratma-Sevgi İlişkisi". I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri. Konya: Desen Ofset, 2010, 211-219.

eş-Şeyh Nizâm ve Cemâ'a min 'ulemâi'l-Hindi'l-a'lâm. el-Fetâva'l-Hindiyye el-Ma'rûfe bi'l-Fetâva'l-'Âlemgîriyye fî mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân. Zabt ve tashih: 'Abdüllatîf Hasen 'Abdurrahmân. 5. C. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1421/2000.

Taberî, Ca'fer Muhammed b. Cerîr. Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân. Tahkik: 'Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî. 10. C. el-Kahire: Dâru hecr li'tıbâ'a ve'n-neşr, 1422/2001.

Taberî, Ebu'l-Hasen Şemsü'l-eimme 'İmâduddîn 'Ali b. Muhammed b. 'Ali el-Herrâsî eş-Şâfi'î. Ahkâmu'l-Kur'ân li-Kiyâ el-Herrâsî. Tahkik: Mûsâ Muhammed 'Ali, 'İzze Âbdu Atiyye. 3. C. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1405. (2. Basım)

Uludağ, Süleyman. "Marifet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/54-56. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Uludağ, Süleyman. "Müşâhede". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yazıcı, İshak. "Bahîre", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4/487. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yazır, Muhammed Hamdi. Hak Dini Kur'an Dili. 7. C. İstanbul: Matbaai Ebüzziya, 1928.

Uludağ, Süleyman. "Verâ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/49-50. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kāsım Mahmûd b. 'Amr b. Ahmed, el-Keşşâf 'an hakāiki ğavâmizi'-Tenzîl. 2. C. Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, 1407.

Zeynuddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkadir el-Hanefî. Tuhfetü'l-mülûk fî fıkhi mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân. Tahkik: 'Abdullâh Nezîr Ahmed. Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1417.

Zirikli, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımeşkî, el-A'lâm. 4. C. Dâru'l-'ilm, 2002.

Ziyâî, Ali Ekber. "Abdullah Bosnevî Efendi (ö. 1054/1644) ve Sırr-ı Yakin Risalesi". Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi 3/9 (2014), 81-96.

https://www.msobieh.com/akhtaa/viewtopic.php?f=4&p=354449

https://studopedia.ru/13_156728_sunnata-vazhtanibul-bidgata-abun-

bugo.htmlhttp://islamilimleri.com/Ktphn/Kitablar/16/002/Arapca/01/073.htm

EK:

كتاب لب اللبّ في بيان الأكل والشرب

[بســـــــــــــــم الله الرحمن الرحيم]

[80ظ] الحمد لله الذي أخرجنا من حضرة العماء والغيب، وضيّق العدميَّة والكرب إلى فضاء الوجود ومفاز[1] السعي والكسب للتحقُّق بالعبوديَّة التي هي مركز دائرة القطب، وجعل لنا الصور العلويَّة السماويَّة والصور السفليَّة الأرضيَّة خزائن العطاء والوهب ومراتب تحقُّق الأغذية على حسب الأمزجة الحظ لنا والشرب، ثمَّ أمرنا بالأكل والشرب على قدر إقامة الصلب في العبادة والوصول إلى جناب الربِّ، ونهانا عن الإسراف فيهما والسَّحب ليكون ذلك وسيلة إلى أشرف الحظ وأكمل القرب.

وصلَّى الله على صاحب القرب ومشرب العذب، والمنصور في الحرب مع كلِّ الفريق والحزب بالخوف[2] والرعب محمَّد الذي انفلق فجر القدم وضياء صبح الأزل، فأشرف على الوجود والعدم[3] والشرق والغرب، وبه تنفَّس نسيم حمى الأحديَّة، وفاح صبا[4] روضة الصمديَّة، فنفَّس الضيق والكرب عمَّن أراد الوصول إلى حضرة الثبوت والسلب بنزاهة الروح ونقاوة القلب على جميع الآل والصحب وورثته من العجم والعرب.

قال الله تعالى ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ نكشف بعون الله قناع الغرَّة عن وجه هذه الآية على أربعة أوجه:

الأوَّل: أنَّ هذه الأمَّة الكاملة في القرن الأوَّل خصوصا، وفي جميع القرون اللاحقة عموما لمـَّا عرفوا[5] أنَّ هذه النشأة الدنيويَّة إنَّما هي محلٌّ إنشاء النشأة الكماليَّة الإنسانيَّة، وموطن التحقُّق بالصورة الإلهيَّة والبلوغ إلى الرتبة الكماليَّة، وأنَّها فانية بذاتها متوجّهة إلى إظهار النشأة الإنسانيَّة وتربيتها وإصلاحها لا غير، وَأنَّ الإنسان إنَّما خلق للعبادة والمعرفة والتوجُّه إلى باب الربوبيَّة والملازمة لحضرة الألوهيَّة آثروا جناب الحقّ على الأمور السفليَّة الدنيويَّة والتعلُّقات الحسيَّة الطبيعيَّة، وأعرضوا عن مقتضيات هذه النشأة العنصريَّة والتعلُّقات الجسمانيَّة، فتوجَّهوا إلى جناب الألوهيَّة بالعزيمة الكلِّيَّة متنزّهين عن مقتضيات هذه النشأة وأمورها زاهدين في ملابسها وخصائصها حتَّى قرب أن تغلب فيهم الروحانيَّة على الجسمانيَّة بالتنزُّه عن الأكل والشرب والتبرّي عن مقتضيات هذه النشأة، فيقع التعطيل في الأمر الذي توقَّف حصوله على التسوية بين الروحانيَّة والجسمانيَّة عن غير غلبة أحدهما [81و] على الأخرى، لأنَّ هذه[6] النشأة الإنسانيَّة العنصريَّة[7] المركَّبة من[8] الروحانيَّة والجسمانيَّة تطلب في البلوغ إلى رتبة الكمال جميع الأمور المخزونة، والصفات المودَّعة في الروحانيَّة والجسمانيَّة، والاعتدال بينهما. فلمَّا علم الله ذلك منهم أمرهم بالأكل والشرب على قدر الحاجة في الأمر الذي خُلِقُوا له. وقال ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ أي ممَّا رزقكم الله حلالا طيّبًا على قدر الاحتياج لكم في البلوغ إلى رتبة الكمال، والتحقُّق بالعبوديَّة المحضة التي تقتضي اتِّصال العبد بحضرة الجود والجلال. فإنَّ الإفراط في التنزُّه عن التغذّي والمبالغة في التجرُّد عن الأمور الضروريَّة والتبرّي يوجب الفساد في المزاج والدين ويورث انقطاع نسل الإنسان المخلوق لكمال الشهود والعرفان.

والثاني: أنَّ هذه الأمَّة الكاملة والملَّة الفاضلة متَّصفة بالعبوديَّة المحضة لا يتصرَّفون في كلِّ ما وقع فيه لهم التصرُّف سواء تعلَّق بأنفسهم أو بالعالم إلَّا بما أمر الله لهم، لأنَّهم متحقِّقون بالعبوديَّة واقفون في حضرة الربوبيَّة على التسليم والانقياد على ما يقتضيه كمال العبوديَّة وحضرة الشهود والإشهاد.

---

[1] م: مفاز.
[2] م: بالخرف.
[3] م – الوجود والعدم؛ + العدم والوجود.
[4] م: صبار.
[5] ج، م: عرفت.
[6] م: هذ.
[7] م – العنصرية.
[8] م – من.

العنصريَّة الطبيعيَّة المركَّبة من العناصر الأربعة التي بها تحصل المعرفة الربَّانيَّة والعبادة الإلهيَّة تطلب التغذِّي، ولا تقوم إلَّا به أمرهم بالأكل والشرب إشارة إلى تحقُّقهم بالعبوديَّة بحيث لا يظهرون بشيئ من الأمور الكونيَّة، ومن مقتضيات هذه النشأة العنصريَّة إلَّا بالأمر الشرعيّ الإلهيَّة المنزَّل على لسان الرسول حتَّى أنَّ الأكل والشرب اللذين[9] هما من الضرورات[10] الدنيويَّة والدينيَّة، لا يتوجَّهون إليهما إلَّا بالأمر الإلهيّ، ولا يرجِّحونهما على ذوق العبوديَّة. وفيه إشارة إلى أنَّ العبد إن لم يكن مثل ذلك لا بدَّ أن يسعى أن يكون كذلك.

والثالث: أنَّ هذه الأمَّة لمـَّا تتنزَّهوا عن الصفات البشريَّة والأمور الطبيعيَّة، واستهلكوا في الوحدة الذاتيَّة وأنوار السبحات الوجهيَّة ما بقي فيهم وصف كونيٌّ، ولا نعت إمكانيٌّ، بل ما بقي لهم شعور، ولا علم بأنفسهم أمرهم الحقُّ بالأكل والشرب لإبقاء أمر الجلاء والاستجلاء بهم، فكأنَّه يقول لهم إنَّكم في مقعد صدق وحضرة جمع ورتق، منزَّهون عن الأوصاف البشريَّة والأمور الخلقيَّة التي تقتضيها النشأة العنصريَّة، ولكن لا بدَّ لكم من النزول من هذا المشهد الجمعيّ والمنظر السنيّ العليّ إلى هذه الصورة البشريَّة، ومن الظهور فيها ببعض الأمور الحسيَّة التي لا يقوم[11] أمر المعرفة [81ظ] والعبادة وأمر الشهود بدونها. فلذلك أمرهم بالأكل والشرب، وقال ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾، أي اطلبوا الاعتدال بين الروحانيَّة والجسمانيَّة.[12]

وإذا ظهروا بمقتضيات هذه النشأة لا يظهرون إلَّا بما أمر الله به[13] لهم،[14] لأنَّهم عبيد، فلمَّا علم الله ذلك منهم، وعلم أنَّ نشأتهم

والرابع: أنَّ الأرواح الإنسانيَّة المنزَّلة من الحضرات العلويَّة الروحيَّة بحسب السلسلة الوجوديَّة إلى الصور النباتيَّة والصور الحيوانيَّة التي لا واسطة بينهما وبين الصور[15] الإنسانيَّة لمـَّا كانت محمولة في الصور[16] النباتيَّة والصور الحيوانيَّة توقَّف حصولها في الصورة الإنسانيَّة على تناول الإنسان من تلك الصور النباتيَّة والحيوانيَّة واستعمالها على الطريق الموضوع والميزان المشروع. إذ لم يكن لها سبيل إلى الصورة الإنسانية غير ذلك.[17] وقد أراد الله امتداد المعرفة الربَّانيَّة بالصور الإنسانيَّة الكماليَّة، فأمرنا بالأكل والشرب من بعض تلك الصور النباتيَّة والحيوانيَّة التي منها تتغذَّى[18] هذه النشأة الإنسانيَّة شرعا وعادة لتحصل الأرواح التي كانت ناظرة إلى أجسام تلك الصور النباتيَّة أو الحيوانيَّة في الأجسام الإنسانيَّة والصور البشريَّة التي خلقت للمعرفة الربَّانيَّة، فإنَّ الله تعالى قد رأى أنَّ تلك الأجسام النباتيَّة والصور الحيوانيَّة قد بلغت الغاية من الاستعداد بأن[19] يكون غذاء للإنسان وتلحق به بحيث لو لم يتناولها الإنسان كانت تفسد،[20] ورأى أنَّ الأرواح الناظرة إليها في كرب الضيق وظلمة التقييد بتلك الأجسام، وفي غاية الاشتياق إلى الصورة الإنسانيَّة الكماليَّة التي محلُّ الانفساح والإطلاق، فقال ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ فكان أكلنا وشربنا عين تربية تلك الأجسام، وإصلاحها وعين تسويتها لنفخ الأرواح البشريَّة، وظهورها فيها، وعين استخلاصها من الظلمات إلى النور بانتقال تلك الصور والأجسام في صورة الغذاء إلى الصورة الإنسانيَّة، وتحليلها بحسب المحلّ الإنسانيّ، وتحوُّلها إلى الصورة الإنسانيَّة، وتحقُّق الأرواح الإنسانيَّة فيها، وظهورها في الصور الإنسانيَّة، وتربيتها لها[21] كما كانت[22] ناظرة إلى الأجسام[23] النباتيَّة والصور[24] الحيوانيَّة، ومربّية لها من بطونها.

---

[9] م: الذين.
[10] ج، م: الضرورة.
[11] م: لا تقوم.
[12] م - الروحانيَّة والجسمانيَّة؛ + الجسمانيَّة والروحانيَّة.
[13] م — به.
[14] م: إياهم.
[15] م: الصورة ج: الصور
[16] م: صور.
[17] م: ذالك.
[18] م: يتغذى.
[19] ج: لان؛ م: لا.
[20] م: تفد.
[21] م: أياتها.
[22] م + من قبل.
[23] م - إلى الأجسام؛ + الأجسام.
[24] م: وصور.

﴿ وَلَا تُسْرِفُوا﴾ بيان للقدر الذي وقع به الأمر من الأكل والشرب وهو القدر الذي يقيم صلب العبد ويقيمه في أداء فروض الأعيان وما زاد عليه فهو إسراف، فوقع التصريح بعد التضمين، فإنَّ الله تعالى لا يأمر بالإسراف بل بالقدر الذي يقع له الاحتياج، أو لدفع توهُّم الرخصة للزائد على قدر الاحتياج[25] للأكل والشرب بالأمر لورود الأمر للأكل والشرب. ووجه الإسراف في الزائد هو أنَّ الإنسان إذا استعمل من الغذاء على قدر الحاجة، [82و] وأعطى الزائد للمضطرّ، فتناولها ذلك[26] المضطرّ كان غذاء له، وأقام صلبه في أداء الفرائض، ثمَّ إذا اتَّصلت عنه زبدته في صورة نطفة،[27] وجعل الله تلك[28] النطفة كالهيولي لانفتاح الصورة الإنسانيَّة فيها انتجب صورا إنسانيَّة مثلها. ففي استعمال الزائد على قدر الحاجة يقع[29] الإسراف والإتلاف.

اعلم أنَّ صور هذا العالم من الصور العلويَّة السماويَّة والصور[30] السفليَّة الأرضيَّة مع أرواحها المدبّرة المختصَّة بكلّ واحدة منها خزائنُ الله من وجه، ومظاهر للنشأة الإنسانيَّة بوجه، ونشآت إنسانيَّة من وجه، ومراتب الأرواح التي تنزل إلى الصور البشريَّة ومنازلها بوجه، وأسباب معدّات، وروابط متمّمات بين الأرواح والأجسام الإنسانيَّة بوجه، وحوامل الإلهامات الإلهيَّة لهذه النشأة الإنسانيَّة بوجه، ومظاهر للتجلّي العامّ الوجوديّ الرحمانيّ بوجه؛ وأنَّ[31] صورة الإنسان المخلوق على خلق عظيم[32] أشرف جميع الصور العلويَّة والسفليَّة وأكملها وأجمعها لإحاطتها بجميع تلك الصور وظهورها بخواصّها. فلمَّا أراد الحقُّ تعالى إخراج بعض المخزونات من تلك الصور من الأغذية والصور البشريَّة ينزّلها على طريق سلسلة الترتيب إلى الصور المعدنيَّة والصور النباتيَّة والصور الحيوانيَّة التي هي أقرب الصور من الصورة الإنسانيَّة فلمَّا كانت تلك الصور[33] الثلث كالنتيجة[34] لباقي[35] الصور العلويَّة والسفليَّة، لأنَّه لا واسطة بينهما وبين الصور الإنسانيَّة، جعل الله إيَّاها روابط ووسائط للصور البشريَّة المودَّعة في الحقائق العلويَّة السماويَّة والمخزونة في الأشخاص السفليَّة الأرضيَّة ولظهورها في الصور الإنسانيَّة الحسيّيَّة. قال الله تعالى: ﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ ۖ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ۝ وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ ۝ وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ۝ يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾.[36] (سورة لقمان، 31/13-16)[37] فلمَّا أنزل الله بعض الأرواح إلى الصور النباتيَّة أو الصور الحيوانيَّة التي يتناولها الإنسان،[38] وألقى إلى الإنسان، لأن[39] يتناولها على القدر المشروع، والميزان الموضوع، وهو القدر الذي يقيم صلبه على تفاوة[40] المراتب في الإقامة بحسب الأمزجة المختلفة، فإنَّ من الصلب[41] ما يقوم بقليل[42] من الطعام والشراب. ومنها بخلاف ذلك[43] فتناوله[44] [و]انتقل[45] ذلك الغذاء من الرتبة

---

[25] م: الحاجة.
[26] م: ذالك.
[27] م – نطفة.
[28] ج، م: ذلك.
[29] م – يقع.
[30] م – الصور؛ وصح في الهامش.
[31] م + وأن.
[32] م: العظيم.
[33] م - من الصورة الإنسانيَّة فلمَّا كانت تلك الصور.
[34] م: كالسهمة.
[35] م: الباقي.
[36] م - ﴿إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾
[37] م - ﴿وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ ۖ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ۝ وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ ۝ وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾
[38] م: للإنسان.
[39] ج، م: أن.
[40] م: تلاوة.
[41] م: الصور.
[42] م: تقليل.
[43] م: ذالك.
[44] م: فتناولهما.
[45] ج، م: انتقل.

النباتيَّة أو الرتبة[46] الحيوانيَّة إلى الرتبة الإنسانيَّة، وكان غذاء للإنسان، فجعل الله ذلك الغذاء دما ومنيًّا ونطفة، ثمَّ فتح من[47] النطفة صورة إنسان آخر. فإذا ظهر الإنسان في الصورة البشريَّة الحسِّيَّة بأقلِّ الغذاء، وهو الذي [82ظ] يقيم صلب الإنسان كان الزائد عليه إسرافا لعدم إنتاج الزائد شيئا، فحرم ذلك الزائد عن الظهور بالصورة البشريَّة، واللحوق بالدرجة الكماليَّة الإنسانيَّة، فلذلك[48] كان حراما عند عند أهل الورع على المتناول الذي ما تناوله على الوزن المشروع الذي عيَّنه الله وهو قدر إقامة صلبه لوقوع النهي عنه في قوله ﴿ وَلَا تُسْرِفُوا﴾، لأنَّه إسراف،[49] فكانت[50] إقامة الصلب من الغذاء [بـ]الوزن الإلهيّ له، فالغذاء الذي يقيم الصلب ويحمله يؤثر فيه الصلب، فيحوِّله[51] إلى وصفه، ويتعيَّن في الصلب حال كونه مستودعا[52] فيه، فكان محمولا فيه بعد ما كان حاملا إيَّاه، بل كان حاملا ومحمولا[53] في حالة واحدة، فلهذا قال تعالى ﴿فلينظر الإنسان مِمَّ خُلِقَ ۝ خُلِقَ مِن مَّاءٍ دَافِقٍ ۝ يَخْرُجُ مِن بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ﴾. (سورة الطارق، 86/5-7) فانظر إلى الإشارة النبويَّة في إقامة الغذاء صلب الإنسان، فإنَّ الغذاء لا يقصد في الطريق إلَّا الصلب الذي له كالمعبر فهو يقيم الصلب، ويحفظه، والصلب يقيمه ويصلحه بحيث ينتقل[54] من الصورة النباتيَّة أو الحيوانيَّة إلى صورة المنيّ الإنسانيّ الذي تعيَّن في الصلب بالقدر[55] الذي يقيم الصلب الإنساني [و]يصلح أن يكون[56] كالهيوليّ للصور الإنسانيَّة قطعا عن الصورة الواحدة منها لاكتسابه الوصف [م ظ] الإنسانيّ وتعيُّنه بصورة جمعه فالزائد على ذلك القدر إسراف وإتلاف فافهم.

بيان وإيضاح

اعلم أنَّ الصور الوجوديَّة كلَّها سواء كانت علويَّة سماويَّة أو سفليَّة أرضيَّة فهي صور الأرواح، والأرواح مظاهر الأسماء، وكلُّ صورة من الصور النباتيَّة والصور الحيوانيَّة خزائن غذاء، ومظهر روح من الأرواح المتوجّهة من الغيب إلى عالم الشهادة والظهور ومن[57] عالم الظلمة إلى النور. وقد[58] جعل الله[59] المراتب الكونيَّة والصور الحسِّيَّة للأرواح كالمنازل من وجه، وكالمراكب[60] من وجه، وكالوسائط[61] من وجه، فتقطع[62] بها الأرواح المنازل وتأخذ[63] منها الأمانات المودَّعة فيها لها إلى أن تظهر بالصورة الإنسانيَّة. فلمَّا حصل فيها كمال التهيُّؤ والاستعداد، وبلغت في كمال الاستواء، وجاء وقت ظهور الأرواح الناظرة[64] إلى تلك الصور النباتيَّة أو الحيوانيَّة[65] في الصور الإنسانيَّة على ما رتَّبه الحكيم العليم أمرنا الحقُّ تعالى بالأكل والشرب منها على قدر الحاجة لنا إليها وهو إقامة صلبنا، فكان أكلنا وشربنا على الميزان الإلهي عين تسوية تلك الصور الغذائيَّة لانفتاح صورة المنيّ الإنسانيّ فيها التي هي كالهيولي للصورة الإنسانيَّة. فإنَّ للمعدة الإنسانيَّة حكما وتربية للغذاء الحاصل فيها وإن كان للغذاء حكما أيضا على معدة الإنسان، فيكون كلُّ [83و] واحد من الغذاء والمعدة الإنسانيَّة حاكما ومحكوما في حالة واحدة باعتبارين كما ذكر، فأمرنا الحقُّ تعالى بالأكل والشرب على قدر إقامة الصلب، وإنَّما نصَّ الشارع على إقامة الصلب لم يتعرَّض لباقي[66] الأعضاء والقلب، لأنَّه إذا قام الصلب قامت جميع الأعضاء والجوارح، ولأنَّ الصلب هو

---

[46] م – الرتبة.
[47] م: في.
[48] م: فلذالك.
[49] م - لوقوع النهي عنه في قوله ﴿ وَلَا تُسْرِفُوا﴾، لأنَّه إسراف.
[50] ج، م: فكان.
[51] م: فيتوَّله.
[52] م: مشروعا.
[53] م – ومحمولا؛ + محمولا.
[54] م: يسفل.
[55] م: فالقدر.
[56] م: تكون.
[57] م – ومن؛ + من.
[58] م – وقد؛ + قد.
[59] م – الله.
[60] م: فكالمراتب.
[61] م: فكالوسائط.
[62] م: فيقطع.
[63] م: ويأخذ.
[64] م + به.
[65] م - أو الحيوانيَّة؛ + والحيوانيَّة.
[66] م: الباقي.

قصد ذلك الغذاء، والروح الناظر إليه، فإنَّه كالمعبر له بخلاف باقي الأعضاء، فالقدر الذي يقيم الصلب هو القدر الذي يخرج منه مع زيادة تربية الصلب ففي الزيادة على قدر الحاجة إسراف وإتلاف في ذلك الغذاء، بل إتلاف في الروح الناظر إليه وقطع[67] الطريق له، فالمراد من الأمر بالأكل والشرب بالنسبة إلى الآكل والشارب هو إقامة صلبه في أداء فروض الأعيان، وبالنسبة إلى الأرواح الناظرة إلى ذلك[68] الغذاء هو الإعانة لها لأن تنظر إلى الصورة الإنسانيَّة وتظهر[69] فيها بالنفخ الإلهي وتربيتها لأنَّ الغذاء إذا وقع في معدة[70] الإنسان تحكم[71] عليه المعدة، فحوَّله[72] من مزاج إلى مزاج آخر بحسب المحلِّ[73] وهو مزاج المتغذِّي، ويتغذَّى الجسم كلُّه فيه ويسري فيه، وتصعد زبدته إلى الصلب، فيتكوَّن،[74] ويتعيَّن في صورة الماء المسمَّى بالمنيِّ، ثمَّ يخرج في صورة النظفة بالوقاع، وينزل إلى رحم المرأة، فيربِّيها الرحم التربية الأخرى بحسب الأطوار الرحميَّة إلى أن تكامل جسمه، فينشئه[75] الله نشأة أخرى، وهي نشأة إنسانيَّة حسيَّة شهاديَّة. فلمَّا رأينا أنَّ الله تعالى أمرنا بالأكل والشرب، ثمَّ أمرنا بالنكاح حيث قال: ﴿وَأَنْكِحُوا الْأَيَامٰى مِنْكُمْ﴾ (سورة النور، 32/24)، وقال: ﴿فَانْكِحُوا[76] مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ[77] مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ﴾ الآية (سورة النساء، 3/4). ورأينا أنَّ النبيَّ صلَّى الله عليه وسلَّم رغَّب لنا قلَّة الأكل بقوله "فحسب ابن آدم لقيمات يقمن صلبه."[78] ورغَّب لنا كثرة الوقاع حيث قال "حبَّب إليَّ من دنياكم ثلاثا" الحديث.[79] وفي رواية "حبَّب إليَّ النساء، واصبر عن الطعام والشراب ولا أصبر عنهنَّ." رواه أحمد بن حنبل عن أنس مرفوعا.[80] علمنا أنَّ المراد من قدر الأكل هو القدر الذي يقيم الصلب بالنسبة إلى الآكل، ويتعيَّن فيه ويخرج منه بالنسبة إلى الولد الذي[81] يتعيَّن فيه ويظهر. وأنَّ المراد من الترغيب إلى محبة النساء وكثرة النكاح إنَّما وقع لمحبَّة التوالد والتناسل، فتلحق تلك المحبَّة بالحبِّ الإلهيِّ الذي تعلَّق بالمعرفة الحاصلة بالإنسان حيث قال "كنت كنزًا مخفيًّا فأحببت أن اعرف"[82] الحديث. فإذا ثبت أنَّ الترغيب إلى كثرة النكاح لحصول التوالد والتناسل ثبت أنَّ الأمر بالأكل والشرب إنَّما وقع لأجل التوالد والتناسل، لأنَّه لا يقع التوالد بدون النكاح ولا يقع النكاح بدون الأكل والشرب، فلا بدَّ [83ظ] منهما لحصول المعرفة الإلهية في هذه النشأة الإنسانيَّة ولكن على القدر[83] المشروع الذي يقيم الصلب في أداء فروض الأعيان[84] ويتعيَّن فيه لا غير، فافهم.

اعلم[85] أنَّ المعرفة الإلهيَّة التي خلق الله لأجلها العوالم لا تحصل إلَّا باتِّصال الأرواح العلويَّة النوريَّة بالصور البشريَّة السفليَّة الظلمانيَّة وبعروجها في هذه الصورة إلى حضرة الواحديَّة والأحديَّة التي هي مبدؤها، فأشار

---

[67] م: وقع.
[68] م: ذالك.
[69] م: يظهر.
[70] م: معدن.
[71] م: يحكم.
[72] م: فتحوله.
[73] م: الحمل.
[74] م: فتكوَّن.
[75] م: فينشئ.
[76] م: نكحوا.
[77] م - مِنَ النِّسَاءِ.
[78] أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة ابن موسى الترميذي، جامع الترميذي، *موسوعة الحديث الشريف الكتب الستة* (الرياض: دار السلام للنشر والتوزيع، 2008)، (الطبعة الرابعة)، كتاب الزهد، 47، (2380). (بلفظ "بحسب ابن آدم أكلات يقمن صلبه.")، أبو عبد الله محمد يزيد الربعي ابن ماجه القزويني، سنن ابن ماجه، *موسوعة الحديث الشريف الكتب الستة*، الرياض: دار السلام للنشر والتوزيع، 2008، كتاب الأطعمة، 50، (3349). (بلفظ "حسب الأدمي لقيمات يقمن صلبه.")
[79] أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي ابن سنان النسائي، سنن النسائي، *موسوعة الحديث الشريف الكتب الستة* (الرياض: دار السلام للنشر والتوزيع، 2008)، كتاب عشرة النساء، 1، (3391، 3392، 3393)؛ م + رغَّب لنا قلَّة الأكل بقوله "فحسب ابن آدم لقمات يقمن صلبه.
[80] هذه الزيادة ذكرها السخاوي في المقاصد الحسنة وقال : أفاد ابن القيم أن أحمد رواه في الزهد بويادة لطيفة وهي: "واصبر عن الطعام والشراب ولا أصبر عنهنَّ. " شمس الدين أبو الخير محمد بن عبد الرحمن السخاوي، *المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة*، تحقيق: محمد عثمان الخشت (بيروت: دار الكتاب العربية، 1985/1405)، 293.
[81] م - ويتعيَّن فيه ويخرج منه بالنسبة إلى الولد الذي.
[82] إسماعيل بن محمد العجلوني الجراحي، *كشف الخفا ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على السنة الناس* (القاهرة: مكتبة القدسي، 1351)، 132./2 ولفظه "كنت كنزا لا أعرف، فأحببت أن أعرف، فخلقت خلقا، فعرفتهم بي فعرفوني."
[83] م: قدر.
[84] م - في أداء فروض الأعيان.
[85] م: اعلم.

الحقُّ تعالى بقوله[86] ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا﴾ إلى سبب اتِّصال الأرواح بالأجسام الإنسانيَّة[87] وتحقُّقها فيها. وأشار بقوله ﴿وَلَا تُسْرِفُوا﴾ إلى نتزُّه تلك الأجسام عن مقتضيات هذه النشأة العنصريَّة، والصفات البشريَّة، وتوجُّهها إلى حضرة الأحديَّة بالتجرُّد[88] والانسلاخ سوى الغذاء اللازم لإقامة المظهريَّة. فلا بدَّ من هذه الصورة الإنسانيَّة الجامعة، ولا بدَّ من تنزيههما من الأحكام الطبيعيَّة والتحاقها بالرابطة[89] الذاتيَّة بالحضرات القدسيَّة والسرادقات الأنسيَّة.

قال الله تعالى: ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ والعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ﴾ (سورة فاطر، 10/35)

وبالله التوفيق.

حُرِّر في غرَّة شهر المحرَّم سنة ثلاث وثلاثين وألف.[90]

المصادر

ابن ماجه، أبو عبد الله محمد يزيد الربعي القزويني. سنن ابن ماجه. *موسوعة الحديث الشريف الكتب الستة*. الرياض: دار السلام للنشر والتوزيع، 2008.

أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة ابن موسى الترميذي. جامع الترميذي. *موسوعة الحديث الشريف الكتب الستة*. الرياض: دار السلام للنشر والتوزيع، 2008. (الطبعة الرابعة)

السخاوي، شمس الدين أبو الخير محمد بن عبد الرحمن. *المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة*. تحقيق: محمد عثمان الخشت. بيروت: دار الكتاب العربية، 1985/1405.

العجلوني، إسماعيل بن محمد الجراحي. *كشف الخفا ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس*. المجلد الثاني. القاهرة: مكتبة القدسي، 1351.

النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي ابن سنان. *سنن النسائي*. *موسوعة الحديث الشريف الكتب الستة*. الرياض: دار السلام للنشر والتوزيع، 2008.

[86] م: لقوله.
[87] م: للإنسانيَّة.
[88] م: بالتجدُّد.
[89] م: بأمر.
[90] م - حُرِّر في غرَّة شهر المحرَّم سنة ثلاث وثلاثين وألف؛ + تمَّت الكتاب بعون الله الملك الوهَّاب. سنة 1316.